

D. M. ODINEC:

Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu. *)

(Historicko-právní náčrtek.)

(Z ruského rukopisu přeložil T. Saturník.)

Kapitola 1.

Právní postavení ukrajinského kozáctva v době polské nadvlády.

Povstání Bohdana Chmelnického, jež skončilo připojením Ukrajiny k moskevskému státu, způsobilo citelnou ránu starému polskému řádu na teritoriu, jež bylo povstáním zachváčeno.

Rozhodující a nejlépe organisovanou silou v povstání Bohdana Chmelnického bylo ukrajinské kozáctvo. Proto jeho vůdcům připadl těžký a zodpovědný úkol nejen vésti vojenský zápas, nýbrž i formulovati svůj poměr k sociálně-politickému systému polského státu i žádoucí podmínky kozáctva pro připojení Ukrajiny k moskevskému státu.

Právní postavení ukrajinského kozáctva v době polské nadvlády bylo určeno kromě norem charakteru právně obyčejového dlouhou řadou veřejnoprávních aktů. Nejhlavnějšími z těchto aktů jsou: nařízení korunního hetmana Juria Jazloveckého z konce 60. neb z počátku 70. let XVI. stol., »postanovenija s nizovcami« (nařízení o »dolních« kozácích) Štěpána Bátorého z r. 1578, dále jeho listina z r. 1582, kurukovská smlouva z r. 1625, perejeslavská smlouva z r. 1650, sněmovní ordinace z r. 1635 a 1638 a konečně zborovská a bělocerkovská smlouva z doby povstání Bohdana Chmelnického.

Počínajíc od »postanovenija s nizovcami«, kteráž smlouva byla ujednána Štěpánem Bátorým r. 1578, odívají se tyto akty do formy smluv. Ba i v těch případech, kdy kozácké privileje docházejí konečného potvrzení v sněmovních ordinacích i královských privilegiích, obvyklý právní názor epochy stále nazývá tyto akty smlouvami. Tak ordinace kozáků z r. 1625 obyčejně a raději se nazývá »kurukovskou smlouvou«.

*) Článek tento jest výňatkem z obširné práce autorovy, týkající se téhož thematu, která dosud nebyla vydána tiskem.

Svým významem v historii ukrajinského kozáctva nejdůležitější ze všech »smluv«, »královských privilejí« a »sněmovních ordinací«, jest bez odporu »kurukovská smlouva« neboli dle oficiálního názvu »ordinace záporožských kozáků z r. 1625«. V době uzavření této smlouvy možno považovati kozáckou organizaci v hlavních směrech již za dovršenou.¹⁾ V téže době rovněž se upevnily a poměrně i detailně vyhranily základní a charakteristické tendence polské moci státní v kozácké otázce.²⁾

Východiskem všech smluv, ordinací i privilejí jest bez výjimky kozácký »registr«. Oficiální polská vláda ničeho nechtěla věděti o kozácích, kteří nebyli zapsáni do speciálních registrových záznamů. Pouze lidé, kteří byli zapsáni do státního registru, byli oficiálně uznáváni za kozáky a měli právo na speciální kozácká privilegia. Jak uvádí kurukovská smlouva, »jenom těch 6000 zapsaných v registru, všichni dohromady a každý zvláště budou užívati práv a svobod, které jim byly poskytnuty jak dřívějšími polskými králi, tak i nyní šťastně vládnoucím králem«.

Svobody zaregistrovaných kozáků záležely především v tom, že jim byla přiznána a zabezpečena osobní a majetková práva, osvobození od daní a osobních povinností, dále pak zvláštní kozácká správa a soud. Každý zaregistrovaný kozák byl závislým netoliko v otázkách administrativních, nýbrž i v soudních na své kozácké moci a nebyl podřízen polským starostům a úředníkům.

Administrativní a soudní imunita kozáctva dosáhla zejména rozvoje, když veškerá »vojsková staršina« (vojenská vrchnost kozáků) počínajíc od »staršího vojska záporožského« až do plukovníků, setníků a atamanů byla bez výjimky volitelnou. Nicméně v očích vůdců polské politiky mohlo býti uznané právo kozáků voliti si veškeru svoji »staršinu« pouze dočasným ústupkem kozáckým snahám. Polská vláda učinivši v tom směru kurukovskou smlouvou kozákům ústupek, pospíšila si vzíti jej nazpět v době státní reakce, která nastoupila po potlačení kozáckého povstání v letech 1637—1638. Sněmovní ordinace z r. 1638 dovolila

¹⁾ Viz N. N. Vasilenko, Očerki po istoriji zapadnoj Rusi i Ukrajiny, str. 323.

²⁾ Srv. Memoiry odnosjaščijesja k istoriji južnoj Rusi, sv. II., str. 141—148, 273, 286—288; tamtéž i »denník Okolského«, Pamjatniki kijevskej komisiji, sv. I., »letopis Samovidců« (začátek).

kozákům voliti si pouze setníky a atamany z kozáků »zasloužilých a znalých vojenských záležitostí«. Ostatní orgány, mezi nimiž i »starší vojska záporožského«, měli býti jmenováni pokaždé na sněmě po doporučení korunního hetmana z osob stavu šlechtického.

Kozáci zapsaní do registru dostávali státní plat. Zvláštní služné dostávali i vojenští velitelé (staršina). Kromě platu bylo dovoleno zaregistrovaným kozákům míti nemovitý majetek a svoidně zabývati se různými živnostmi s tou podmínkou, že živnost jejich nebude působiti škodu duchodům starostů.

Podle kurukovské smlouvy mohli kozáci usazovati se na královských statcích, nacházejících se na území Ukrajiny. Ordinance z r. 1638 velmi citelně omezovala práva kozáků v daném směru, ustanovujíc speciální ráz kozácké usedlosti. Co se týče statků zemských, šlechtických a duchovenských, kozáci podle zásadního pravidla mohli na nich žíti pouze s podmínkou, že se podrobí jejich majitelům a s jejich souhlasem.

Se své strany kozáci byli povinni prováděti nařízení krále i polského státu, vystupovati k vyzvání korunního hetmana na pomoc polskému vojsku, vysílati každého roku tisíc neb i více kozáků podle požadavků korunního hetmana a se souhlasem »staršího«, aby konali strážní službu za dněprovskými peřeji. Konečně záporožské vojsko se zavazovalo, že se nebude zabývati záležitostmi jemu nepřislušejícími, to jest, že nebude ujednávatí smluv se sousedními státy, že nebude přijímati jejich vyslanců ani k nim vysílati svá poselství, že nebude vstupovati do služeb cizích panovníků, ani vésti války se sousedy a že nebude porušovati smlouvy, které byly ujednány s tureckým sultánem.

Nejhlavnějším úkolem polské vlády v kozácké otázce bylo omezování ciferného počtu ukrajinského kozáctva a zároveň s tím co možno úplná jeho izolace od sociálních tříd, jemu blízkých. Obyvatelům měst a jich synům bylo zakázáno pod trestem konfiskace majetku dáti se zapisovati mezi kozáky. Měšťané byli rovněž zbaveni práva vdávati své dcery za kozáky. Ba i sedláci, kteří nebyli zapsaní do registru, třebaž by dlouhou dobu pobýli mezi kozáckým vojskem, byli povinni vrátiti se do svého dřívějšího stavu a podříditi se znova moci pánů a starostů, t. j. obrátiti se v chlopy.

Jest přirozeno, že provádění této politiky v praxi potkávalo se s největšími obtížemi. Za hranicemi území zaregistrovaných kozáků bez ohledu na přísné zákazy polské moci státní, pobývalo v první polovině XVII. stol. velmi značné množství lidí, kteří důsledně sebe nazývali kozáky a nechtěli se podrobiti polským starostům, statkářům a pánům. Záporoží, nad nímž byl dozor pro polskou vládu zejména obtížným, trvale sloužilo jakožto nejlepší útočiště všem, kteří nebyli s polskými řády spokojeni. Množství neregistrovaného kozáctva, které se tam nashromáždilo, dostupovalo v XVII. věku počtu několika desetitisíc osob. Mnohdy i sama vláda byla nucena ignorovati svoje vlastní nařízení, týkající se kozáckého registru, a verbovati pro své vojenské účely vojsko z celé této široké vrstvy, která měla sklon k tomu, aby se považovala za kozáckou.

Neméně obtíží choval v sobě i pokus polské vlády zbavití ukrajinské kozáctvo hlavního a vedoucího postavení, které zaujímal mezi maloruským obyvatelstvem.

Massa kozáků pocházela svým původem z vrstev téhož obyvatelstva. Svobodný, »neposlušný«, kozák-rolník, který žil pohromadě s »poslušným« sedlákem, byl tomuto ztělesněním toho stavu, k němuž poslední přirozeně musil směřovati. Kozácká povstání v XVII. věku naučila nesvobodný lid spatřovati v kozáctvu reálnou sílu, která jej mohla podporovati v boji proti polskému společenskému zřízení. Ne nadarmo na počátku povstání Bohdana Chmelnického Adam Kisel psal korunnímu hetmanovi Potockému: »Ani chlopové bez kozáků a jejich organisace, ani kozáci bez síly chlopů nemohou existovati.«¹⁾ Avšak zejména toto jasné rozpoznání sociální role kozáctva vedlo polskou vládu k tomu, aby se všemožně snažila o úplnou právní izolaci registrovaného kozáctva od společenských skupin, sociálně mu blízkých.

V resultátu všechny svobody a práva, darovaná registrovaným kozákům, měla výlučně osobní nebo korporativní charakter. Osobní i korporativní charakter kozáckých privilegií vyznačoval se ještě jednou okolností. Při určení práv a svobod registrovaného kozáctva úplně scházelo jakékoliv ustanovení o Ukrajině, jakožto zvláštní teritoriálně-administrativní a tím spíše o politické jednotce. Výjimek z obecného práva požívala výlučně jen skupina osob —

¹⁾ M. Hruševskij, Istorija Ukrajiny-Rusi, sv. VIII., č. I., str. 281.

ukrajinské kozáctvo a nikoliv sama Ukrajina nebo její část. Teritorium Ukrajiny po celou dobu stále se nacházelo v okruhu působnosti společného polského práva, což jest aksiomem polské politiky v kozácké otázce. Tento aksiom formuloval zejména určitě korunní hetman Potocký v době nejvyšších úspěchů Bohdana Chmelnického, odpovídaje na předhůzky kozáckého delegáta, že polská vojska přešla demarkační čáru, která byla vyznačena zborovskou smlouvou, v hněvivém tonu: »Země nikdy nebyla kozáckou, země náleží polskému státu. Mám právo státí na čáře i za čarou.«⁴⁾ Za daných okolností vše, co přesahovalo v kozácké působnosti meze korporativních privilejí a nabývalo charakteru práv, spojených s jistým teritoriem, nebo připomínalo činnost orgánů státní moci, bylo polskou vládou rozhodně odmítáno, jakožto věc, která záporožskému vojsku nepřísluší.

Velmi jest však charakteristickým, že principy, které byly hájeny polskou vládou, osvojili si i sami ukrajinští kozáci, přesněji kozáčtí pohlaváři.

Je samozřejmo, že kozáčtí vůdcové nebyli ve všech směrech úplně spokojeni právy a svobodami, které byly darovány polskou vládou záporožskému vojsku. Ve svých častých a bouřlivých protestech proti politickému a sociálnímu řádu polského státu, vůdcové kozácké politiky však nešli dále, než že se domáhali, aby jim byly uštědřeny a rozšířeny konkrétní kozácké svobody. Samých principů, které byly základem smluv, ordinací a privilejí, se kozáčtí vůdcové zásadně vůbec nedotýkali.

Tak měla se věc i s hlavní otázkou ohledně postavení všeho ukrajinského kozáctva, totiž se státním kozáckým registrem. Nespokojenost kozáků v této věci směřovala pouze proti číslici, ale nikoli proti principu. Obyčejným obsahem kozáckých petic jak v době míru, tak v době povstání, bývají prosby o rozšíření kozáckého registru, ale nikoli o jeho úplné odstranění.

Jest sice pravda, že v rozmachu kozáckého hnutí v XVII. věku byla chvíle, kdy otázka o kozáckém registru byla povstalci řešena velmi rozhodnou formou. Pavluk, Ostranina a Hunja, počínajíce koncem 30. let svoje veliké povstání, stanovili požadavek, aby Záporoží bylo uznáno za středisko veškeré kozácké organisace, aby kozácká práva byla přiznána všem, kteří se tam fakticky nacházeli

4) N. J. Kostomarov, Bogdan Chmelnickij, str. 370.

nebo tím neb oním způsobem byli s ním spojeni, a registr aby byl vůbec odstraněn. Avšak podobné plány nepotkaly se s jednomyslnou podporou ani u samých kozáků. Nejvýznačnější představitelé vojenské moci, netoliko nepodporovali Pavluka, nýbrž i velmi rozhodně vystoupili proti jeho programu. Kozáčtí vůdcové obyčejně také nikdy nevystoupili proti principu přísného rozlišování třídních stavů, kterým byl polský společenský řád úplně proniknut.

Právní výsady, jichž kozáci dobývali pro sebe, nedaly se nejen dobře vtěsnati do rámce třídního státu, nýbrž i samy měly zřejmý třídní charakter. Na konvokačním sněmu r. 1632 projevovali zástupcové záporožského vojska velmi charakteristické požadavky po té stránce, jež znázorňují společenské názory kozáckých vůdců a velitelů. Instrukce, která byla dána kozáckým zástupcům, vyslovujíc naději, že kozáci při volbě krále nebudou zbaveni volebního práva, hlásala: »My jsme přesvědčeni, že dočkáme se jednou té šťastné doby, kdy obdržíme úpravu našich práv a svobod rytířských a ukládáme, aby bylo snažně žádáno, by sněm svolil učiniti králi návrh, aby nám byly darovány ty svobody, které náležejí lidem rytířským« (t. j. šlechticům.⁵⁾)

I samo registrované vojsko, nehledíc na svůj poměrně nevelký počet, počalo ještě ve státních poměrech polských zdatně nabývatí rázu stavovské organizace a stavovské uzavřenosti. Právní nazírání kozáckého střediska výslovně vyžadovalo, aby název registrového kozáka přecházel s otce na syna. Ukrajinský letopisec Samovidec s velikou trpkostí ukazuje na nenormální stav, v kterém se nacházeli kozáci v době před povstáním Bohdana Chmelnického, »kdy syn kozáka stejně se sedlákem byl nucen sloužiti pánům i platiti daně.«⁶⁾ Samozřejmě Samovidec jest toho názoru, že práva a svobody kozácké mají přecházeti s otce na syna. Takovou byla aspoň ve skutečnosti obyčejně též polská praxe v této otázce. Adam Kisel promlouvaje ve svém poslání k Potockému o způsobech, jak doplniti registrované vojsko, považuje za nutno, omeziti tuto praxi pouze v jednom směru a sice míní, že »není radno dopouštěti, by potomci zrádců zaujali jejich místa«.

Kozáčtí vůdcové snažice se v prvé řadě zveličiti a rozšířiti

⁵⁾ Akty juridičeskije zapadnoj Rusi, sv. I., str. 339; též H r u - š e v s k i j, op. cit., sv. VIII., č. I., str. 143—144.

⁶⁾ S a m o v i d e c, Letopis, str. 5.

čistě vojenská práva a svobody a zůstávajíce při tom základy polského třídního zřízení stranou, nemohli přirozeně v průběhu celé první poloviny XVII. století stanoviti jakýkoliv určitý sociální program, který by přesahoval hranice korporativních kozáckých tužeb a zájmů. Vůdcové kozácké politiky nešli ani tak daleko, jako to dělala polská vláda, jež snažila se kozáctvo izolovati. Aktivní podpora širokých národních mass, která se projevovala vzbouřeným kozákům, nejednou průběhem prvé poloviny XVII. stol. působila převahu kozáků v jejich boji proti polskému vojsku. V důsledku těchto okolností kladlo kozácké velení mnohdy ve svém programu jednotlivé body, které vystupovaly z mezí čistě vojenských požadavků a dotýkaly se i jiných společenských skupin. Avšak tyto požadavky měly na zřeteli pouze částečné zlepšení stavu »poddaných« a neobrátily se v odmítání imperialistických šlechtických práv.

Existovala pouze jedna otázka, ve které požadavky kozáků překročily mez čistě vojenských přání, totiž otázka církevní. Systematické vystupování kozáků, jakožto principiálních obránců pravoslavné víry, bylo ve značné míře vyvoláno tím, že jako faktičtí vůdcové v té věci nevystoupili kozáčtí vůdcové, nýbrž zkušeni a znalí učitelé, jakými v té době byli jednotliví vynikající reprezentanti pravoslavného maloruského duchovenstva.

Poslední charakteristická črta všech privilegií, ordinací a smluv, totiž odmítání jakéhokoliv teritoriálního momentu při stanovení práv a svobod kozáckých, nebyla popírána vůbec ani »staršinou« kozáckého vojska. Do požadavků, které kozáci kladli polské moci, nebyla ani jednou vložena žádost, aby celá Ukrajina nebo jakákoliv její část tvořila zvláštní administrativní neb dokonce politickou jednotku s kozáckou administrací a soudnictvím.

Takovým způsobem vůdcové kozácké politiky vystupující při tom nezřídka se zbrání proti jednotlivým předpisům královských privilegií, sněmovních ordinací a smluv a snažíce se o rozšíření korporativních práv a svobod kozáckých, vůbec nezamítali základní předpoklady polských státních aktů, jež regulovaly právní postavení ukrajinského kozáctva. Polské společenské i státní zřízení bylo uznáváno kozáckými vůdci jako vzor. Tito vůdcové z vlastní sympatie zůstávali průběhem celé prvé polovice XVII. věku přesvědčenými straníky státu s nadvládou privilegované šlechty nad »poslušnými poddanými«.

Kozácká povstání proti polské moci dala se ve znamení boje za práva a svobody, které byly »darovány polskými králi«. I Hunja, jeden z nejradikálnějších kozáckých vůdců první pol. XVII. věku, jsa náčelníkem povstání roku 1638, psal polskému hetmanu, že jeho cílem jest »domoci se práv a svobod, které byly darovány odedávna za naše krvavé zásluhy slavné paměti od polských králů.«⁷⁾

Oblíbená formule kozáků »práva a svobody odedávna polskými králi dané« v jednotlivých konkrétních případech ani neměla v sobě plného historického oprávnění. Mnohé z toho bylo ve skutečnosti předmětem snah, dosud neuskutečněných, nebo výrazem samostatného rozvoje kozácké autonomie.

Kozáčtí vůdcové až do povstání Bohdana Chmelnického nesnažili se o úplnou a radikální změnu starých politických a společenských poměrů, nýbrž pracovali o »rozšíření a ušřednění« starých korporativních svobod vojska záporožského od »jeho královské milosti«.

Kapitola 2.

Politický a obecný program povstání Bohdana Chmelnického.

Vše, co je známo o životě Bohdana Chmelnického do r. 1648, nedopouští spatřovati v něm úhlavního nepřítele polské moci a polského zřízení. Svými sympatiemi, výchovou, rodinnou tradicí, konečně i společenským postavením stál blízko středním polským šlechtickým kruhům. Jsa synem úředníka Čihirinského »starostva« (okresu) a odchovancem jezuitské koleje, pocházel Bohdan Chmelnický z drobné šlechtické, úřednické, prostředně zámožné rodiny.⁸⁾ Až do povstání roku 1648 byl naprosto loyálním k polské státní moci. Jest sice pravda, že pod smlouvou z r. 1637, která byla ujednána s kozáky po borovické kapitulaci jest jeho podpis »Bohdan Chmelnický, jménem všeho záporožského vojska jeho milosti královské, jakožto vojskový písař vlastní rukou.«⁹⁾ Ale kozáci obyčejně v okolnostech pro ně beznadějných — a takovým zejména bylo jejich postavení pod Borovicí — nahražovali vojenské »staršinstvo« které se zkompromitovalo zjevným účastenstvím v boji s polskou

7) Cit. Memoiry, sv. II., str. 248.

8) Hruševskij, op. cit., sv. VIII., č. II., str. 469; P. N. Bucinskij, O Bogdaně Chmelnickom, str. 6—7.

9) Cit. Memoiry, sv. II., str. 211.

moci, lidmi, kteří pro polskou vládu byli přijatelnějšími. V jaké míře byli přesvědčeni v polských vládních kruzích o loyálnosti Bohdana Chmelnického, jest zřejmo na příklad z toho, že brzo po borovické kapitulaci ve smyslu ordinace z r. 1638 obdržel Chmelnický hodnost setníka čihirinského pluku.¹⁰⁾ Není tudíž žádného důvodu nevěřiti Bohdanu Chmelnickému, když stoje v čele povstání, psal králi: »Bůh jest svědkem, že jsem byl vždy pokorným sluhou Vašeho královského Veličenstva a nikdy od kolébky až do šedin jsem nezamýšlel odboj proti Vašemu Veličenstvu. Naopak všem jest známa moje věrná služba.¹¹⁾

Přikročuje k povstání v r. 1648 byl Bohdan Chmelnický dalek uvažovati o úplném rozkolu s minulostí. Naopak ve smyslu tradiční kozácké formule vystoupil na obranu starodávných práv a privilejí vojska záporožského, darovaných od polských králů.

Ve známém »rejstříku křivd«¹²⁾, vyjmutém z dopisu Bohdana Chmelnického korunnímu hetmanu Potockému, podrobně se vypočítávají příčiny, které přiměly budoucího kozáckého vůdce k tomu, aby začal povstání. V tomto výčtu není vůbec poukaz na jakékoliv pretense, které by šly dále než obyčejné kozácké žaloby na vládou jmenované kozácké velitele a na zlořády polských starostů a statkářů.

Celý rejstřík křivd má v podstatě osobní charakter. Ve všech osobních výtkách Bohdana Chmelnického obražejí se tytéž útky, které bylo zakoušeti registrovaným kozákům, nemluvic ani o těch, kteří byli mimo rejstřík a o prostých poddaných, jimž polští statkáři i úředníci činili příkoří.

Podnikaje svoje povstání Bohdan Chmelnický vystupoval tudíž jako registrovaný kozák, jenž snížil se k výtkám a urážkám, obyčejným sice v té době pro řadového kozáka, avšak méně obvyklým pro zámožného a váženého setníka. Pretense i program vystoupení Bohdana Chmelnického byly celkem dány podmínkami právního a životního stavu, v nichž se kozáctvo ukrajinské nacházelo uprostřed XVII. věku, zejména ordinací z r. 1638, záporožským vojskem velmi nenáviděnou a státní reakcí v r. 1638—1648 v kozácké otázce. Úkol Bohdana Chmelnického a jeho spoluúčastníků

¹⁰⁾ Tamže, str. 279.

¹¹⁾ Pamjatniki kijevskej komisiji, sv. I., č. III., str. 461—462.

¹²⁾ Tamže, str. 5.

spočíval v odstranění ordinace z r. 1638 a v návratu k právnímu řádu, který existoval před povstáním Pavlukovým.

Nezávisle na přání a vůli kozáckých vůdců, rozlilo se povstání v r. 1648 nečekaně do formy širokého národního hnutí, které směřovalo proti politickým a sociálním řádům polského státu. Zprávy o vítězství kozáků pod Žlutými vodami a u Korsuně, jakož o zajetí polských hetmanů, pobouřily všecken lid. Pozdvihli se všichni, kdož byli polským řádem na Ukrajině nespokojeni a mlčeli po celou desetiletou periodu reakce.

Nejhlavnější početnou silu povstání tvořily národní massy. Sociální charakter hnutí v r. 1648 vyhranil se tudíž velmi rychle.

Spodní vrstvy společnosti obrátily veškeru svoji nevělu proti zřízení polskému, které se v jejich očích zračilo jako šlechtic-statkář, žid-nájemce, polský žoldněř a polský úředník.

Živelná síla povstání vlekla zároveň s sebou i samy vůdce povstání, mnohdy i proti jejich vlastní vůli. Tito vůdcové však nicméně setrvali na své původní posici, posuzující povstání hlavně s hlediska poměrně úzkého kruhu čistě kozáckých potřeb a zájmů.

Přibližně za měsíc po vítězství nad korunním vojskem u Žlutých vod a u Korsuně, které měnilo od základů faktický stav věcí na Ukrajině, vypravil Bohdan Chmelnický do Varšavy posly s »punkty«, které obsahovaly pretense a požadavky povstalců.¹³⁾ Petice kozáckého hetmana byla doprovázena jeho osobním dopisem polskému králi.¹⁴⁾

Avšak marně by bylo možno očekávati, jak od všech čtrnácti bodů petice, tak i od dopisu ke králi, že se v nich budou obrážeti události, které se v té době na Ukrajině již dovršily. Jak punkty, tak dopis znamenají v podstatě pouze novou, rozšířenou a zevšeobecněnou redakci známého již rejstříku křivd. Základním obsahem nových požadavků jsou čistě kozácké vojenské pretense. Hetman opětuje ještě jedenkrát obyčejné žaloby na útisky od pánů, kterých se dostává »vojenskému lidu více nežli nevolníkům«, dále na jednání jmenovaných plukovníků, kteří »nás neochraňují, nýbrž ještě pomáhají nám křivditi« a konečně na jednání žoldněřů, »kteří odnímají kozákům voly, skot i všechno živobytí«.

Konečná formule hetmanské petice jest: »poslové naši jsou

¹³⁾ Pamjatniki kijevskoj kom., sv. I., č. VI., str. 120—124.

¹⁴⁾ Tamže, sv. I., č. III., str. 125—132.

povinni nejponíženěji a nejpokorněji prositi, aby nám bylo dovoleno úplně a nerušeně užívatí všech práv vojska, která nám darovali jak naši králové blažené paměti, tak i nyní šťastně vládnoucí jeho milost král a která byla privilejemi potvrzena.« Záměry kozáckých vůdců spočívaly tudíž nikoliv v tom, aby hotový stav věci byl upevněn zejména, aby Ukrajina byla přeměněna na autonomní teritoriální jednotku, nýbrž aby základní korporativní práva registrovaného kozáctva byla rozšířena.

Další úspěchy povstání nepřivedly Bohdana Chmelnického k tomu, aby změnil svůj původní názor na základní úkoly, které před ním ležely, jakožto na hlavním vůdci celého povstání.

Zejména jsou poučnými pro politické a sociální názory Bohdana Chmelnického jeho úmluvy s polskými komisary v r. 1649. Bylo to dobé, kdy s rostoucími úspěchy národního hnutí kozácký hetman se nacházel pod silným tlakem a vlivem »hultajistva« (luzy). Polské stavovsko-nevolnické zřízení bylo v té době již fakticky národním povstáním zničeno. Nicméně starý společenský systém, nenáviděný tak, že vedl k povstání široké národní massy, netoliko nebyl smlouvou hetmana s polskými komisary zavržen, nýbrž naopak byl sankcionován způsobem vylučujícím pochybnosti. Smlouva garantovala pouze privilegia registrovaného vojska. Co se týče podrobností, předpokládala se v dalším organizace speciální komise, která měla přistoupiti po dnu sv. Trojice k »sestavení seznamu registrovaného vojska a odmísiti je od prostého národa«. Smlouva předpokládala rovněž návrat polských statkářů a držitelů statků na stará místa, vyloučení »prostého národa« z řad kozáckého vojska a ustanovení dřívější nevolnické závislosti lidu od majitelů půdy.¹⁵⁾ Konkrétní administrativní opatření Bohdana Chmelnického, jež učinil v době povstání v letech 1648—1654, rovněž jasně ukazují, že Chmelnický nikdy nevystupoval jako principiální a důsledný protivník politických a společenských poměrů, které se na Ukrajině vytvořily v době polského panství. Ba naopak samotné rozměry povstání i role, kterou v něm hrálo nevolnictvo, vzbouřivší se proti svým pánům, nezřídka zdály se Bohdanu Chmelnickému nebezpečnými, takže nezastavil se ani před nejrozhodnějšími kroky, aby přivedl rozbouřené massy ke klidu a k poslušnosti.

¹⁵⁾ Podrobněji o tom u Kostomárova, op. cit., str. 246.

Celá řada svědků dokazuje, že již v prvních měsících povstání hetman přijímal lidi do svého vojska s pečlivým výběrem. »K němu mohou přijít pouze vybraní . . ., ostatní posílá zpět k jejich pracím«. »Sedláků« (chlopů)«, praví druhý svědek, »on nepřijímá, nýbrž posílá je zpět domů nebo k pluhu.«¹⁶⁾ V srpnu r. 1648 oznámil Adam Kisel korunnímu hetmanovi, že »jeden z nejsveřepějších kozáckých vůdců, Krivonos, byl Chmelnickým uvržen do okovů a přikován za šíji k dělu; všechna pak šlechta, která byla u Krivonosy, byla propuštěna a Tatarům přikázáno sraziti hlavy více než stu lupičů.«¹⁷⁾ Sám hetman nelitoval surových trestů po ujednání zborovské smlouvy, poněvadž stál před nutností sestaviti nové registrační seznamy. »Ti, kteří po ujednání míru ubili úředníky, své pány«, píše Chmelnický, »byli potrestáni dle jejich viny . . . My i v budoucnosti, shodující se s jeho milostí panem vévodou kijeviským, budeme se starati, aby byl uchráněn svatý mír a brániti všem nepořádkům.«¹⁸⁾ »Dostalo se nám k vědomosti«, hlásí hetmanský universál z 20. září 1650, »že někteří svévolníci, zejména náležející k sedlákům, nejsouce svých pánů poslušni a jim pokorní, nýbrž jejich svrchovanými nepřátely, mnoho šlechty, pánů svých ubíjeli a nyní nepřestávajíce ve své drzosti, napadají život pánů a nechtějí býti poslušnými, nýbrž provádějí pikle a svévolnosti. V důsledku toho my povolujeme tímto naším universálem, by takové svévolníky sami pánové s našimi plukovníky bělocerkevským nebo kijeviským trestali přísně, ba i smrtí. A ti, kdož nevinnou krev prolili a porušili mír, neujdou trestu smrti, jakož jsme my již zde skutečně nejednoho tak potrestali.«¹⁹⁾

Bohdan Chmelnický urovnáváje vzpouru poddaných, zároveň ochotně dával šlechtě a klášterům universály, které dovolovaly pánům i klášterním vrchnostem vyžadovati od svých poddaných poslušnost a oddanost. Řeč těchto universálů jest naprosto zřetelnou a neponechává ni nejmenší pochybnosti o tom, že hetman hodlal ustanoviti na teritoriu Ukrajiny tentýž společenský systém, proti

¹⁶⁾ Hruševskij, op. cit., sv. VIII., č. II., str. 514.

¹⁷⁾ Pamjatniki kijej. kom., sv. I., č. 3., str. 209.

¹⁸⁾ Pamjatniki kijej. kom., sv. II., č. 3., str. 14—15.

¹⁹⁾ Tamže, sv. I., č. 3., str. 61—62. Podrobnosti v knize V. A. Mjakočina, Očerki socialnoj istoriji Ukrajiny XVI.—XVIII. věka, sv. I., str. 14—18.

kterému povstaly národní massy, shromážděné pod jeho prapory. Podle zprávy moskevského posla Vasilija Unkovského, která byla odeslána v srpnu r. 1650, nařídil hetman, »aby několika pánům-lechům... byly dány listy, v nichž bylo uloženo sedlákům jich poslouchati, vyjímajíc kozáky.«²⁰⁾ Ještě dříve vydával hetman analogické listiny klášterním vrchnostem. Tak hetmanský universál z r. 1648 předpisoval, aby sedláci vesnice Podgorceva byli poslušni »čestné abatyšce pí. Magdaleny Bělecké, igumeny Pečerské a všech sester kláštera, aby jim konali povinnosti i roboty, ježto by jinak propadli trestu vojska.«²¹⁾ Počet hetmanských universálů o »poslušnosti« sedláků vzrůstá každým rokem. Obsah těchto universálů zůstává stále týž. Předpisují, aby »všichni ti, kdož do registru vojska záporožského nejsou zapsáni, obvyklou poslušnost plnili a jako poddaní povinnostem svým zadost činili a v ničem na odpor a protivensství úředníkům a vrchnosti od igumena i kapitoly kláštera vyslaným, nebyli.«²²⁾

Jak vidno, rozdíl mezi privilegovaným majitelem půdy a »poddaným« byl Bohdanem Chmelnickým trvale přijat do jeho programu a systematicky uváděn jím v život, nezávisle na kolísání vojenského štěstí. V důsledku úspěchů povstání bylo pouze nutno, aby se zvětšilo číslo registrovaného vojska a příslušným způsobem zmenšil počet poddaných, dále pak, aby se do jisté míry aspoň v první čas zmenšila tíha jimi konaných robot a placených daní.

Bohdan Chmelnický jak v těch případech, kdy je přísně trestal za svévoli, vycházel očividně z tvrdého přesvědčení, že »sedlák jest povinen svého pána poslouchati«. Mezi sociálními názory Adama Kisela, jenž přemlouval Chmelnického, by »nechal prostý lid na pokoji, aby sedláci vzdělávali půdu a kozáci konali vojenskou službu«, a míněním polského hetmana Potockého, jenž stál na tom, aby »kozák byl kozákem a sedlák sedlákem, poslušným svého pána«, i sociálními názory samého kozáckého hetmana, nebylo podstatného a principiálního rozdílu.²³⁾

Ve svých názorech, jaká by měla býti struktura společnosti, Bohdan Chmelnický jednotným nebyl. Na témž stanovisku stála

²⁰⁾ Akty jur. zap. Rusí, sv. VIII., str. 345.

²¹⁾ Tamže, sv. V., str. 85.

²²⁾ Akty jur. zap. Rusí, sv. V., str. 87.

²³⁾ Tamže, sv. II., č. 8., str. 154, sv. I., č. 3., str. 331, sv. II., č. 3., str. 27.

i kozáká »staršina«, jež hetmana obklopovala. Chování se významných představitelů záporožského vojska: generálního písaře Ivana Vyhovského, vojenského soudce Samuela Bohdanova, plukovníků Pavla Tetery, Zolotarenka, Snikienka, Ant. Ždanoviče a ostatních v době vyjednávání r. 1654 s moskevskou vládou i po připojení Ukrajiny k Moskvě ukazuje, že straníci stavovského řádu dle polského vzoru převládali ve vedoucích kozáckých kruzích.

Společenské nazírání kozáckých vůdců našlo sobě zřetelný výraz i ve známém ukrajinském letopisu Samovidcově. Samovidec jsa osobně účasten událostí v době Bohdana Chmelnického, přimyká se svými názory k té straně maloruské, která ustavičně se snažila vytřídit lepší lidi, t. j. registrované kozáky, z massy prostého národa a vytvořiti z nich šlechtický stav podle polského vzoru.²⁴⁾ Podle názoru letopiscova nespočívala hlavní příčina těžkého postavení sedláka v jeho poddanské závislosti na šlechtici statkáři — samotnému pánu plnil by sedlák ochotně svoje povinnosti — nýbrž v tom, že držitelé statků o křivdách na jejich lidech páchaných nevěděli anebo věděli, ale byli zaslepeni úplatky starostů a židovských nájemců a nedovedli poznati, »že je natírají na kůži jejich vlastním sádlem.«²⁵⁾

Povstání zahubilo nebo vypudilo z teritoria Ukrajiny představitele polských úřadů. Nehledíc na jednotlivé kozácké nezdarý i na ustanovení zborovského a bělocerkovského míru, nezdařilo se polským administrátorům od doby, kde byli fakticky odstraněni, udržeti se na Ukrajině. Dřívější moc polských úřadů fakticky přešla na náčelníky záporožského vojska a hetman se stal hlavou místní krajské správy.

Řeklo by se, že podobný stav věci by musel vésti vojenskou »staršinu« k názoru, že jest nutno dáti definitivní formu tomuto převratu orgánů kozácké korporativní samosprávy v moc krajskou a vytvořiti z Ukrajiny zvláštní administrativní i politickou jednotku.

Ve zmíněné perejeslavské besedě s polskými komisary r. 1649 Bohdan Chmelnický s dostatečnou jasností vyjádřil svým spolupředstavitelům, že on jest fakticky netoliko náčelníkem záporožského vojska, nýbrž i plnomocným vládcem celé Ukrajiny. »Pravda«,

²⁴⁾ O. Levickij, Předmluva k letopisu Samovidcově, str. 65.

²⁵⁾ Samovidec, Letopis, str. 5.

praví on, »jsem člověk malý a nepatrný, ale Bůh usoudil, abych byl jediným samovládcem ruským. Jest u mně s dostatek majetku i bohatství v mé zemi, mém knížetství, jež se rozprostírá ke Lvovu, Cholmu a Haliči. Mám právo vládnouti v této zemi. Kijev jest moje město, já jsem kijevským vojevodou«. Četná poselství od sousedních států musila utvrditi Bohdana Chmelnického ještě více v jeho mínění, že jest nyní nejen prostým »starším vojska záporožského« a vůdcem povstalců, nýbrž i vládcem celé země. Sám patriarcha Paisij nazval Bohdana Chmelnického »illustrissimus princeps«. Propouštěje polské komisary, prohlásil jim hetman na jejich prosbu toto: »Nevím, zdali sestoupí se druhá komise, či jestli kozáci nebudou spokojeni se zřízením údělného knížetství.« Několik měsíců po odjezdu polských komisarů z Perejeslavi došla do Varšavy zpráva, že Chmelnický má rozhodný úmysl žádati pro sebe údělné knížectví ruské, jestliže dojde k ujednání míru.²⁶⁾

Ve skutečnosti za celou dobu povstání neobrátil se hetman k polské vládě ani jednou s praktickým požadavkem, v němž by byl formulován jeho názor na Ukrajinu jakožto na zvláštní teritoriální a politickou jednotku. Ba ani ty návrhy, s kterými se Bohdan Chmelnický obrátil k polskému králi v důsledku perejeslavského jednání r. 1649, nejenom neobsahovaly žádných předpokladů o organizaci vnitřní krajské moci, nebo o přenesení této moci na hetmanský úřad, nýbrž naopak celým svým obsahem rozhodně odmítaly úpravu poměrů, jaké by měly býti mezi Ukrajinou a polským státem, jakožto mezi údělným a velikým knížetstvím, čili jinými slovy mezi vasalským a suverenním státem.

Průběhem doby mizí i samotná myšlenka o Ukrajině, jakožto zvláštním politickém útvaru, úplně z duševního názoru osob, které vedly kozáckou politiku. V četných vztazích s polskou vládou, k nimž za Bohdana Chmelnického docházelo po roce 1649, není o této myšlence ani nejmenší zmínky; možno tudíž s jistou pravděpodobností předpokládati, že i mnohé z toho, co v tomto směru připisuje se od Adama Kisela, autora denníku o perejeslavských úmlouvách z r. 1649, Bohdanu Chmelnickému, nutno přičísti ve skutečnosti přestrašeným názorům polského komisaře. Sociální a politický konservativismus, vyznačující názory i skutky Bohdana Chmelnického, došel konečně i zřejmého výrazu v těch smlouvách,

²⁶⁾ Pamjatniki kijev. kom., sv. I., č. 3., str. 406.

kteří hetman fakticky ujednal s polskou vládou v době povstání a které se pokoušel uvést v život, totiž v smlouvě zborovské a bělocerkovské. Podstatným momentem zborovské smlouvy bylo — srovnáme-li ji s analogickými akty předcházející epochy — že zvětšilo se číslo registrovaných kozáků na 40.000 osob. Tím zvětšil se i počet sedláků, kterým byla poskytnuta možnost zákonným způsobem vystoupiti z panského poddanství. Avšak postavení sedláka, jenž nebyl zaregistrován se jinak nezlepšilo, neboť dále se nacházel pod moci šlechtice-statkáře a polského starosty. Zborovská smlouva považuje i za nutno speciálně vyznačiti právní mez, která dělí kozáka od prostého poddaného. Za tím účelem smlouva ustanovuje, »aby ti, kteří vejdou v kozáctvo, užívali svých práv, a všichni ostatní, kteří žijí na královských statcích, aby konali svoje povinnosti a kteří žijí na šlechtických statcích, by sloužili pánům«.

Zároveň se zvětšením kozáckého registru uspokojuje zborovská smlouva i základní požadavek kozáckých vůdců. Smlouvou se potvrzuje princip volitelnosti všech kozáckých »starších« a bezprostřední podřízení hetmana záporožského vojska králi. Široké kruhy společenské opětně ničeho nezískávají tímto předpisem: moc kozáckých volitelných orgánů vztahuje se výlučně na osoby, které byly zapsány do registrových záznamů. O organisaci jakékoliv místní krajské moci smlouva neuvádí ani slova. Naopak vychází z rozdělení teritoria Ukrajiny na »starostva« a předpokládá bezprostřední podřízenost lidu »úředníkům šlechtické hodnosti«, kteří jsou jmenováni centrální polskou mocí.

Zborovská smlouva obsahující ustanovení, která se vztahují v prvé řadě na korporativní práva a svobody kozáků, činí pouze jedinou výjimku, pokud se týče ostatních tříd společenských, a to ve prospěch pravoslavného duchovenstva a postavení pravoslavné církve. Metropolita obdržel právo zasedati v senátu. Unie zanikla a dřívější církevní majetek bylo nařízeno vrátiti pravoslavným chrámům a klášterům. Jesuitům bylo zakázáno pobývati v Kijevě a v jiných městech. Ve vojvodství kijevském, braclavském a černihovském směli býti jmenováni polští úředníci pouze z osob, vyznávajících pravoslavnou víru. Stará kozácká tradice pravoslavné víry byla těmito předpisy upevněna a do jisté míry i rozšířena.

Celkem zborovská smlouva v otázkách politických a sociálních těsně se přimykala k základní linii politiky samotného Bohdana

Chmelnického, »aby neobsahovala v sobě ničeho nového, nýbrž aby vracela pouze starobylá práva kozáckému stavu.«²⁷⁾

Bělocerkovská smlouva, která byla ujednána po těžké porážce kozáků pod Berestečkem, byla okleštěným vydáním ujednání zborovského. Silně zkrátila kozácké svobody. Kozácké vojsko zmenšilo se na 20.000 osob a obdrželo právo usazovati se pouze na královských statcích kijevského vévodství. O zrušení unie a o právu metropolitů zasedati v senátě bělocerkovská smlouva se vůbec nezmiňovala. Nemluvilo se v ní ničeho o tom, aby v jakémkoliv vévodství polském byli jmenováni úředníci výlučně z vyznavačů pravoslavné víry. Princip volitelnosti veškerých hodností kozáckých udržel se však bez výjimky i v bělocerkovské smlouvě.

Takovým způsobem, i zborovská smlouva ujednaná Bohdanem Chmelnickým po dlouhé řadě jeho skvělých úspěchů i bělocerkovský traktát, jenž byl důsledkem veliké vojenské pohromy, nehledíc k seriosním jednotlivým úspěchům, v celku a obecně téměř úplně opakovaly základní charakteristické momenty všech předcházejících analogických smluv, královských privilegií a sněmovních ordinačí.

Snaha o stavovsko-korporativní charakter kozáckých privilegií, zvláštní přízeň prokazovaná záporožskému vojsku, téměř úplné mlčení v otázkách, týkajících se druhých tříd společenských, vyjímajíc práva pravoslavného duchovenstva a postavení pravoslavné církve, konečně scházející ustanovení o Ukrajině jakožto zvláštní teritoriální a politické jednotce — to vše jsou rysy, které vyznačují v sobě politický a sociální program vůdců kozácké politiky za celou dobu polské vlády.

Epocha Bohdana Chmelnického brala se po té stránce starou cestou. »Starešinové« kozáčtí, na nichž záviselo, aby tak neb onak upravili společenské zřízení Maloruska, nevzali si za vzor nic jiného, než společenský systém polského státu.

Ve smlouvách a vztazích k moskevské vládě nevystupovala v čele hlava Ukrajiny, nýbrž hetman záporožského vojska.

Kapitola 3.

Perejeslavské úmluvy r. 1654.

Bohdan Chmelnický navázal vztahy s Moskvou hned v prvním roce povstání a nepřerušil je za celou dobu svého boje s polskou

²⁷⁾ Kostomarov, Bohdan Chmelnickij, str. 318.

vládou. Okolnosti postupně vedly hetmana k tomu, že s počátku omezoval se pouze na prosby, aby byl podporován od moskevských vojsk, avšak potom přišel k přesvědčení, že jest nutno uchýliti se pod moskevský protektorát.

Moskevská vláda obávajíc se roztržky s Polskem jakož i nutnosti vésti v takovém případě dlouhou vysilující válku, velmi opatrně přistupovala k otázce přijetí Maloruska pod svoji ochranu a přála si zesílení i sjednocení kozáků. V Moskvě rovněž nezapomínali, že ukrajinští kozáci jsou zákonnými poddanými polského krále a nikterak nemohli souhlasiti s názorem, že povstání může učiniti poddané svobodnými lidmi.

Po dlouhém období váhání a pochybností moskevská vláda chystajíc se vystoupiti na aktivní podporu kozáků, především považovala za nutné vystoupiti se zvláštní theorii, která by mohla odůvodniti oficiální a otevřené styky s buřiči, kteří povstali proti svému zákonnému králi. Potřebná formule byla nalezena. Prohlášovala, že »záporožské vojsko s městy a územím« osvobodilo se od polského poddanství, poněvadž polský král přestoupiv svoji přísahu učinil je svobodným. Moskva přikládala formuli, kterou vymyslela, velký a principiální význam. Tato formule v četných případech oficiálního i zodpovědného vystoupení, jež se týkaly poměrů Maloruska, ustavičně se opakuje representanty moskevské vlády.²⁸⁾

Prvního října r. 1653 zemský sněm moskevský se usnesl, aby »veliký panovník, car i veliký kníže celého Ruska, Alexej Michajlovič ráčil přijmouti hetmana Bohdana Chmelnického i celé záporožské vojsko s městy i územím pod svoji vladařskou vznešenou ruku.²⁹⁾

Dne 31. prosince téhož roku přibylo do Perejeslavi zvláštní poselství s bojarem Vasilem V. Buturlinem v čele. Za týden přibyl i Bohdan Chmelnický, generální písař Ivan Vyhovský, plukovníci a setníci záporožského vojska za tím účelem, aby s carskými posly učinili smlouvu »o všech věcech«.

Perejeslavské úmluvy, jež určily právní ráz připojení Ukrajiny k moskevskému státu, započaly 8. ledna 1654. Toho dne konala se i společná »černá« rada. K radě sešlo se veliké množství lidí všech vrstev. Hetman přednesl před shromážděním řeč, v níž

²⁸⁾ Akty jur. zap. Rusi, sv. X., str. 18, 152, 153, 223, 224 a j.

²⁹⁾ Tamže, sv. X., str. 13.

ukázal, že jsou čtyři panovníci, ze kterých si má rada nyní vybrati: car turecký, chán krymský, král polský a čtvrtý car východní. Odpovídaje k řeči hetmanově, »celý národ« prohlásil: »volím cara východního, pravoslavného«. . . ³⁰⁾

Definitivní souhlas obou stran byl takovým způsobem dovršen. Kozáci i měšťané poddali se všichni pod carovu vznešenou ruku. Nikoliv zbraněmi, nýbrž dobrovolným souhlasem »svobodných lidí« byla rozřešena otázka o připojení Ukrajiny k moskevskému státu. Ani V. Buturlin, ani Bohdan Chmelnický nepředložili radě žádných podmínek, týkajících se připojení. Souhlas rady s připojením k Moskvě byl dán v bezpodmínečné a bezvýhradné formě.

Tak popisuje základní momenty perejeslavské rady hlavní pramen, jehož historikové používají, t. j. »stafový spis« bojara V. Buturlina.

Přirozeně nemohl V. Buturlin podati ve svém stafovém zápisu všech podrobností o tom, co viděl a slyšel v Perejeslavi. Nicméně ve svých zprávách o tom, co považoval za podstatné a závažné, jest V. Buturlin vždy naprosto přesným. Nikdo z účastníků perejeslavských úmluv nesdělil o nich nic takového, co by mohlo vésti k pochybnostem o správnosti zpráv carského posla. Ani sám hetman Bohdan Chmelnický, ani representanti vojskové »staršiny« nikdy se také na nic neodvolávali a nemluvili o žádných »paktech«, které by byly čteny v perejeslavské radě. Tato okolnost nedopouští pochybovati o tom, že souhlas k připojení k Moskvě byl dán účastníky perejeslavské rady bez jakýchkoliv předchozích podmínek. ³¹⁾

Bezprostředně po společné poradě odebrali se hetman, generální písař i celá vojsková »staršina« na dvůr bojarina V. V. Buturlina. Bojarin, prováděje příkaz, který mu byl v Moskvě uložen, pronesl řeč: »Veliký panovník náš, jeho carské Veličenstvo, nařídil, aby pod jeho vysokou ochranu byl přijat hetman Bohdan Chmelnický i veškeré vojsko záporožské, s městy a územím, jakožto svobodné

³⁰⁾ Tamže, sv. X., str. 219.

³¹⁾ Z jiných pramenů, jež obsahují materiál o perejeslavské radě, letopis Samovidcův rovněž nijak se nezmiňuje o nějakých podmínkách pro připojení Ukrajiny k Moskvě. Naopak letopis S. Velička a »Istorija Russov« zase sdělují, že na radě byly pročitány a schvalovány »pakty spolku«. Podle Bestuzeva-Rjulina (Ruskaja istorija, sv. I., str. 32—36) nesluší jim přikládati věrohodnosti.

od poddanství ke králi v důsledku jeho porušení přísahy . . . a veliký náš panovník, jeho carské Veličenstvo bude Vás, a to tebe hetmana i veškeré vojsko záporožské míti ve své milosti a bude vás od vašich nepřátel brániti a chrániti«. I forma i obsah ujištění, které bylo dáno carským delegátem, neuspokojily vojskovou »staršinu«. Pročež v chrámu, kde měla státi se přísaha moskevskému panovníku a do kterého obě strany se odebraly neprodleně po oficielní řeči bojarinově, náhle zcela neočekávaně hetman k carskému poslu prohlásil, »aby jim i se svými druhy přísahou zaručil jménem cara i velikého knížete celého Ruska Alexeje Michajloviče, že panovník jak hetmana Bohdana Chmelnického tak veškeré vojsko záporožské polskému králi nevydá, nýbrž že stojí za nimi a svobod jejich neporuší a kdo byl šlechticem nebo kozákem neb měšťanem a vůbec v jakékoliv hodnosti před tím a nechť měl jakýkoliv majetek, že tomu všemu bude tak jako dříve; a panovník by ráčil dáti rozkaz, aby jim byly dány na jejich majetek panovníkovy listy (gramoty)«. ³²⁾

V. V. Buturlin ostře protestoval proti požadavku hetmanovu, aby jakožto carský posel jim učinil přísahu za moskevského panovníka. Pravil: »toho nikdy nebyvalo a nikdy nebude, aby se činila přísaha za velikého panovníka a že jemu hetmanu i mluvíti o tom bylo nepřístojným, poněvadž každý poddaný jest povinen přísahati svému panovníku.« A žádal, aby hetman a veškeré vojsko záporožské »učinili vznešenému panovníku přísahu bez jakýchkoli rozpaků, že veliký panovník je bude míti ve své carské milosti a přízni, že je bude brániti i chrániti před nepřátely, že jim neodejme jejich svobod ani majetku, nýbrž, co kdo má, že veliký panovník mu ponechá a že rozkáže, aby tím každý vládl jako dříve.« ³³⁾ Avšak hetman a plukovníci setrvali na svém, odvolávajíce se při tom na svůj oblíbený vzor — praxi polské epochy — že polští králové svým poddaným vždy přísahají. Nicméně bojarin kategoricky odpíral ustoupiti. Nikdy prý se nepřihodilo, aby jejich panovníci činili poddaným přísahu, nýbrž poddaní přísahali carům. Že polští králové přísahají svým poddaným, není prý přístojným bráti za vzor, poněvadž králové ti jsou nevěrní a nejsou samo-

³²⁾ Akty jur. zap. Rusi. Sv. X., str. 224.

³³⁾ Tamže, sv. X., str. 225—226.

vládcí. Není prý přípustno hetmanovi a plukovníkům vůbec o tom mluvit; poněvadž slovo panovníkovo nebývá rušeno.⁸⁴⁾

Carskému delegátu konečně se podařilo dosáhnouti toho, že hetman a vojsková »staršina« ustoupili od svého původního záměru a prohlásili jemu, »že úplně vzdávají se na carovu milost, a že hetman i celé vojsko záporožské o svých záležitostech podá velikému caru prosbu.«⁸⁵⁾ V zápětí po tomto prohlášení hetman Bohdan Chmelnický i písař Ivan Vyhovský i náčelník vozatajstva, soudcové i jesaulové vojska i plukovníci panovníku přísahali, že chtějí býti na věky poddáni s městy i územím ochraně vznešené ruky carovy.

Bohdan Chmelnický rozuměl slovům carského vyslance tak, že žádoucí zabezpečení požadavků má se státi takovou cestou, by noví poddáni se bezprostředně k carské milosti obrátili. Ve svém listě caru Alexeji Michajloviči Bohdan Chmelnický píše: »počneme-li prositi u Tebe, velikého panovníka našeho, Tvého carského Veličenstva, nadějeme se, že toho dosáhneme; důvěřovali jsme vždycky slovu Tvého carského Veličenstva, jak nás o tom posel Tvého Veličenstva bojarin se svými druhy ujistil... Tých pak bojarin Tvého Veličenstva přislíbil: většinu z toho, o čem bylo mluveno, obdržíte od jeho carského Veličenstva, jenom se mu poddejte a věrně jeho carskému Veličenstvu služte.«⁸⁶⁾ Takový výklad byl dán slovům Buturlinovým Bohdanem Chmelnickým a Ivanem Vyhovským v jejich listech k delegátům záporožského vojska, Samuelu Bohdanovu a Pavlu Teterovi, kteří se nacházeli v březnu r. 1654 v Moskvě.

Požadavek vojskové »staršiny«, aby byla zaručena jejich poddanská přísaha k Moskvě předchází přísahou carského delegáta, postavil by v případě uskutečnění přísahy konkrétní práva i svobody do vzájemné souvislosti od souhlasu obou stran. Zároveň s tím i samotný akt připojení Ukrajiny k Moskvě měl by podmíněčný charakter. Jednostranné porušení smlouvy se strany moskevské vlády zprošťovalo by druhou stranu přísahy »velikému panovníku.«

Okolnost, že moskevští delegáti přísahu odmítli, znamenala v sobě záměnu smlouvy čistého typu carskou výsadou a dala aktu

⁸⁴⁾ Tamže, sv. X., str. 226—227.

⁸⁵⁾ Tamže, str. 227—228.

⁸⁶⁾ Akty jur. zap. Rusi, sv. X., str. 434—435.

připojení absolutní a bezvýhradný ráz. Zároveň i ochrana svobod byla především postavena v závislost od toho, jak se sám samovládný panovník omezí i od toho, že »panovnickovo slovo bývá nezměnitelným«.

Takovým způsobem oficiální názor moskevský převládl v prvním stadiu perejeslavských úmluv. V souhlase s moskevskými názory otázku o připojení k Moskvě rozhodli »svobodní lidé«, ale o svobodách různého druhu byl nutno novým poddaným s panovníkem vyjednávat.

Poněkud složitější jest otázka, jaký obsah vkládali hetman i carský delegát do pojmu »svoboda«, když prvý žádal o potvrzení těchto svobod přísahou a druhý ukazoval, že o svobody dlužno prositi velikého cara.

Bývá nezřídka dosti obtížným rozhodnouti, jak se rozumělo před stoletím tomu neb onomu výrazu. Na štěstí i v tomto případě autoritativní a aktivní účastník perejeslavských úmluv, Bohdan Chmelnický podává sám jasný výklad toho, co obě strany rozuměly slovem »svoboda«.

V listině, kterou hetman poslal caru Alexeji Michajloviči dva měsíce po perejeslavských úmluvách, jest psáno: »práva, statuty, privilegia a všechny svobody . . ., které kdo měl odedávna od knížat a pánů i od polských králů, račiž Tvoje carské Veličenstvo potvrditi a svými carskými listinami zajistiti na věky. Takové jest slovo Tvého carského Veličenstva, které nám přislíbil bojarin Tvého carského Veličenstva se svými soudruhy.«³⁷⁾ Stejným způsobem připomíná hetman ve svém listě k delegátům záporožského vojska, kteří byli vypraveni v březnu do Moskvy, že V. V. Buturlin meškaje v Perejeslavi dal naději, že jeho carské Veličenstvo potvrdí záporožskému vojsku »práva i privilegia daná od věkův i starodávné svobody že zachová«³⁸⁾. V souhlase se svými názory na kozácké svobody poslal hetman za účelem potvrzení svých požadavků a proseb do Moskvy kopie darovacích listin polských králů.

Všechno to s nepochybnou jasností dokazuje, že Bohdan Chmelnický rozuměl »svobodami«, o nichž obě strany jednaly v Perejeslavi nikoliv ten stav, v němž se fakticky nacházela Ukrajina v době jejího připojení k Moskvě, nýbrž základní svobody kozácké »věno-

³⁷⁾ Akty jur. zap. Rusi, sv. X., str. 434. 549.

³⁸⁾ Tamže, str. 558.

vané od králů polských«. Bohdan Chmelnický mluvě s carským poslem o nutnosti zachování svobod, zřejmě vycházel z tradiční formule kozáckých vůdců a tudíž i z téhož programu, který hájil v době povstání r. 1648—1654.

Požadovaná privilegia v představách vojskové »staršiny« přirozeně se opírala o starý princip vojskového registru. Hetman sice dobře poznal, jak veliké obtíže se poji k otázce kozáckého registru. Setkal se s nimi již v praxi po ujednání zborovského a bělocerkevského míru. I nyní v rozhovoru s V. V. Buturlinem vzpomínal Bohdan Chmelnický, že v ty doby, kdy stáli proti králi pod Zborovem, bylo s hetmanem 360.000 mužů záporožského vojska. Nicméně ani svěží vzpomínky o překonaných obtížích neodvrátily hetmana, aby prostřednictvím Buturlinovým neprosil panovníka, by rozkázal stanovit počet vojska záporožského na 60.000 mužů. Při tom hetman dodával, »že to bude caru ke cti a k povýšení, když bude u něho mnoho vojska, a kdyby car milostivě rozkázal, aby u nich bylo vojska více, že bude tím lépe.«³⁹⁾

Mluvě takovým způsobem o počtu kozáckého vojska a uváděje číslíci, která značně převyšuje analogické případy první poloviny XVII. věku, dále pak dopouští, aby car dovolil míti i vojska ještě více, hetman i vojsková »staršina« nemohou se zbaviti přesvědčení, jehož se drželi již od polské epochy, že jest nutno, aby centrální moc ustanovila tu neb onu číslíci kozáckého registru.

Osoby, zapsané do kozáckých záznamů, měly se po mínění vojskové »staršiny« podle dřívějšího způsobu odlišovati od jiných tříd maloruského obyvatelstva. Na tomto stanovisku hetman i vojsková staršina vytrvale setrvali. Stejně tak jako dříve ve svých smlouvách se zástupci polskými, setrval Bohdan Chmelnický i před Buturlinem na tom, aby ten, »kdo byl šlechticem nebo kozákem nebo měšťanem, by zůstal tím, čím byl dříve«. V záporožském vojsku — opětuje Bohdan Chmelnický za několik dní carskému poslu — kdo byl doposud v jaké hodnosti, aby i nyní panovník rozkázal, aby zůstalo při starém, by šlechtic byl šlechticem, kozák kozákem a měšťan měšťanem; a kozáci by měli soudce z plukovníků a setníků.

Ponecháváje kozákům jejich »svobody« a právo nezávislého soudu, hetman se dotýká rovněž i otázky dědičnosti kozáckých

³⁹⁾ Akty jur. zap. Rusi, sv. X., str. 243.

privileji, a to opětně s téhož hlediska, jak tomu bylo za polské epochy. Aby prý nebylo tomu tak, jako za polského krále: »pokud byl kozák živ, potud zůstal mu jeho majetek, a když zemřel, pánové jeho majetek zabírali pro sebe a ženy a děti vyháněli. Tudiž aby panovník rozkáza, »by svobod těch jim odnímáno nebylo.«

Postavení a práv jiných tříd společenských dotýká se hetman jen mimochodem. Pokud se týče šlechtického stavu, nejde hetman v Perejeslavi svými požadavky dále, než aby i v budoucnosti šlechticům a jejich majetku dařilo se jako dříve. Pokud se týče práv a privilegií duchovenstva, hetman se omezuje pouze na prosbu, aby u těch klášterů, jimž byla dána města, vesnice a městečka, zůstalo při starém, což aby panovník milostivě nařídil.« Práv městského stavu dotknul se hetman pouze v obecných rysech, pokud je tak možno usuzovati z odpovědi V. V. Buturlina, že car rozkázal do doby svého zvláštního výnosu, by v městech všichni úředníci zůstali jako dříve. Co se týče sedláků, kteří hráli tak vynikající úkol v povstání r. 1648—1654, neshledal Bohdan Chmelnický nutným říci o zlepšení jejich právního postavení ani jediného slova. Po této stránce mělo zůstatí vše při starém.

Ve svých úmluvách s carským poslem o společenské struktuře Ukrajiny přidržel se hetman prostě poměrů, které ve stavu jednotlivých tříd zavládly za polské epochy. O Ukrajině, jakožto zvláštní teritoriální a politické jednotce řeči vůbec nebylo. Při schůzce zástupců vlády hetmanovy s bojarinem V. V. Buturlinem po celou dobu jedná se pouze o právech těch nebo oněch společenských tříd, ale nikoli o podmínkách připojení k Moskvě rozsáhlé a celistvé země, zejména nikoli o organizaci zvláštní moci pro toto celé území. Celá řada podstatných otázek, které by mohly určití poměr nově připojené země k moskevskému státu, jakožto jednoho celku, zůstává stranou. Sem náležejí otázky o rozsahu práv moci hetmanovy, o jejím poměru k moci moskevského panovníka, o administraci země, o poměru místní administrace k carským vojvodům i k orgánům třídní samosprávy atd.

Ani jeden z požadavků, které vojsková »staršina« vyslovila v době perejeslavských úmluv r. 1654, nedopouští závěr, že hetman Bohdan Chmelnický neb osoby z jeho nejbližšího okolí měly na mysli připojení teritoria Ukrajiny k moskevskému státu a vytvoření pro ni stav principiálně odlišný od jejího postavení v rámci polského státu.

Pro moskevské delegáty velmi rychle stalo se zřejmým, že maloruské duchovenstvo, obávajíc se velikého vlivu moskevského duchovenstva na místní církevní záležitosti, nešlo příliš ochotně do poddanství Moskvy a dlouho a úporně odpíralo vykonati přísahu. Rozhodnutí »černé rady« a »kozácké rady« považovalo duchovenstvo pro sebe za nezávazné. Chtělo určití svůj poměr k Moskvě bezprostředním a samostatným jednáním s moskevskou vládou. Rovněž i šlechta naprosto určitě prohlásila V. V. Buturlinovi svůj záměr, že bude jednati podle vůle moskevského panovníka, ale nikoli dle rozkazů hetmanových.

Bezprostřední práva moskevského panovníka k obyvatelstvu Ukrajiny stala se úplně svrchovanými na teritoriu Ukrajiny; moskevský panovník stal se následníkem polských králů. Takové bylo zejména i hledisko vojskové »staršiny«, jež se jasně zračilo v perejeslavských úmluvách.

Otázka o moskevském panovníku, jakožte následníku polských králů, v Perejeslavi položena nebyla. Pro jednotlivé kozácké požadavky jest charakteristické, že kozácká »staršina«, která vedla jednání s V. V. Buturlinem, považovala kladné rozhodnutí této otázky za věc, která se rozumí sama sebou.

Sám Bohdan Chmelnický navrhl carskému poslu, aby »veliký panovník, jeho carské Veličenstvo rozhodl, by daně, které byly vybírány z měst a městeček pro krále, na římské kláštery a pro pány, byly vybírány pro něho.«⁴⁰⁾ Myšlenka, vyslovená hetmanem, nebyla jím vyslovena nahodile. Generální písař Ivan Vyhovský se k ní ještě jednou vrátil, když pravil V. V. Buturlinu, aby »jeho carské Veličenstvo ráčilo poslati k hetmanovi posla za tím účelem, aby pro panovníka sepsal královská, panská i všechna jiná města.«⁴¹⁾ Jak dalece hetman i »staršina« představovali sobě reálnými ta práva, kterých moskevský panovník takovým způsobem nabýval nad bývalým majetkem královským a majetkem pánů a katolických klášterů, jest vidno z výjimek, jimiž doprovázely se návrhy Bohdana Chmelnického a Ivana Vyhovského. Předně prosili, aby panovník neodnímal pravoslavným klášterům jejich pozemkový majetek, nýbrž aby milostivě rozhodl, by klášterům zůstal jako dříve a za druhé, aby živnosti, které byly propůjčeny ve dvou,

⁴⁰⁾ Akty jur. zap. Rusi, sv. X., str. 236.

⁴¹⁾ Tamže, str. 246.

třech městech na nedlouhou dobu, aby panovník milostivě dovolil ponechat i až do ukončení pevně stanovené doby.

Počítající s reálností práva moskevského panovníka nakládati bezprostředně pozemkovým majetkem na teritoriu Ukrajiny, jednotliví representanti »staršiny« pospíšili si již v Perejeslavi uvědomiti carského posla o svém úmyslu obrátiti se k caru s prosbami o propůjčení pozemkového majetku. Sám hetman sdělil V. V. Buturlinu, že má úmysl prositi panovníka, aby »veliký panovník ráčil jemu hetmanovi dáti k žezlu čihirinský pluk«. Ze své strany i Ivan Vyhovský prohlásil, že má v úmyslu vyjednávat u cara, aby mu byl ponechán majetek, který již má, a darovány mu ještě pozemky nové.

Bezprostřední, administrativní práva moskevského panovníka vzhledem k nově připojenému území rovněž nepodléhala v očích vojskové »staršiny« žádné pochybnosti.

Když Vyhovský prohlásil V. V. Buturlinu, »aby panovník ráčil vyslati vojvody do měst, by důchody panovníkovy byly sbírány osobami z jejich představenstva a odevzdávány vojevodům, poněvadž tamní lidé jejich obyčejů neuznávali, tu zároveň s tímto návrhem ve prospěch pokladny moskevského cara netoliko odevzdávaly se všechny městské důchody, nýbrž zároveň se tím uznávalo, že přítomnost carských vojevodů na teritoriu Ukrajiny jest věcí samozřejmou. Vojevodové, jichž nepřetržitě vysílání do maloruských měst předpokládal Vyhovský, musili se nepochybně jeviti nikoliv prostými vojenskými náčelníky, nýbrž typickými moskevskými vojvody-administrátory. Jest to vidno z toho, že jejich povinností bylo se zabývatí finančními dávkami, t. j. nejzávažnějším odvětvím moskevské administrace XVII. století.

Takové jsou nejhlavnější požadavky a podmínky, které byly vysloveny vojskovou kozáckou »staršinou« v době perejeslavských úmluv r. 1654. Smlouvy, které byly započaty v Perejeslavi, podle rozhodnutí hetmanova měly býti dovršeny v Moskvě. Moskevskému panovníku náleželo projeviti milost svým novým poddaným. Výsledek nastávajících moskevských úmluv do značné míry byl již určen v měsíci lednu v Perejeslavi. Základní črty perejeslavských »rozhovorů« obsahovaly v sobě jasně vyslovené zvláštnosti, než aby je bylo možno považovati za nahodilé poznámky nebo za resultát chybné reprodukce ve staťovém spisu carského posla. Požadavky vojskové »staršiny«, zachované záznamem V. V. Buturlina, byly

naprosto jasným a důsledným výrazem ideí a názorů, kterých v souhlase s tradicí polovice XVII. věku drželi se politici i vojenští vůdcové záporožského vojska.

Kapitola 4.

Carské výsadní listiny a »stati« Bohdana Chmelnického.

V měsíci březnu r. 1654 kozáčtí poslové, vojskový soudce Samuel Bohdanov a perejeslavský plukovník Pavel Tetera se sou-druhy odebrali se do Moskvy, aby přijali od velikého cara »milo-stivé věnování«, na které jim dal naději bojarin V. V. Buturlin.

Hned 13. března po přijetí carem poslové vyložili ve vlád-ním paláci bojarinu knížeti A. N. Trubeckému, bojarinu V. V. Buturlinu, okolničimu Golovinu a písaři dumy Almazu Ivanovu stati, týkající se toho, »oč jest jim uloženo prositi u carského Veličenstva hetmanem Bohdanem Chmelnickým a celým vojskem záporožským«. Stati byly vyloženy kozáckými posly ústně. Mo-skevští hodnostáři, kteří byli při tom přítomni, zapsali řeč kozá-ckých zástupců, rozdělivše kozácké prosby na 20 bodů.⁴²⁾ Poslové záporožského vojska přirozeně zápisu toho nečetli. Moskevská vlá-da ve své odpovědi na prosbu Bohdana Chmelnického rovněž se více nevracela k obsahu ústní petice z 13. března. Za těchto okolností jest těžko považovati, že archivní materiál o jednání z 13. března jest přesný a původní výklad kozáckých tužeb a po-žadavků.

Druhého dne po svém ústním výkladu zaslali kozáčtí poslové bojarům 25 stati písemně.⁴³⁾

Bohdan Chmelnický vysílaje do Moskvy Samuela Bohdanova a Pavla Teteru s posláním prvotřídní vážnosti přirozeně ne-opomněl pojatai je do speciální instrukce, která by byla odevzdána moskevským »dumným lidem« (členům bojarské rady). Ve svém dopise, zaslaném do Moskvy poslům záporožského vojska, zmiňuje se hetman velmi určitě o písemné instrukci, která jim byla vložena do rukou před jejich odjezdem do Moskvy. »Můj laskavý pane Samueli, soudce vojskový i pane plukovníku perejeslavský,« — píše Bohdan Chmelnický, — »... my Vaším milostem dali o všem

⁴²⁾ Akty jur. zap. Rusi sv. X., str. 438—442.

⁴³⁾ Tamže, sv. X., str. 445—452.

přesnou instrukci.⁴⁴⁾ V r. 1657 byly připomínány z rozhodnutí carova Pavlu Teterovi, jenž tehdá podruhé přijel do Moskvy, stati, které před třemi roky Samuel Bohdanov i Pavel Tetera předložili bojarům a »dumným lidem« carského Veličenstva, opatřené podpisem hetmana a jeho pečeti.⁴⁵⁾

Stati, které byly odeslány 14. března moskevským »dumným lidem«, mají na sobě zjevné příznaky, že pocházely z hetmanovy kanceláře. Úvodní část statí jest typickým dokladem prosby k caru a velikému knížeti: »My, Bohdan Chmelnický, hetman vojska záporožského i veškeré vojsko záporožské i celý ruský svět křesťanský do jednoho muže pokorně prosíme... Prosíme velice, jak jsme již listem prosili, aby Tvé carské Veličenstvo... ráčilo nám svoji carskou milost projevití«. Samotný výraz »Prosíme velice, jakož jsme již listem prosili,« ukazuje, že petice byla sestavena touž osobou, která se obrátila k carovi s listinou. Uvedená zde listina, toť dopis Bohdana Chmelnického k carovi. V tomto dopise hetman skutečně prosil: »Račiž Tvé carské Veličenstvo nás, Bohdana Chmelnického, hetmana vojska záporožského, veškeré vojsko záporožské i veškerý ruský svět křesťanský, obdařiti svou milostí«. Redakce jednotlivých statí petice ze 14. března rovněž ukazuje, že byla sestavena hetmanem a vojskovou »staršinou« před odjezdem poslů záporožského vojska do Moskvy, avšak že posledními nebyla napsána v době jich úmluv s moskevskými osobnostmi. Pouze hetman a nikoliv samotní poslové, mohl užiti v petici ze 14. března výrazu »naléhavě mají prositi poslové naši«, neb předepsati, že »o metropolitovi mají se zmíniti, jak budou vyjednávati« (stať 17. a 18.).

Tudíž 23 statí, které byly odeslány 14. března kozáckými delegáty, jsou tou »původní instrukcí hetmana«, o níž on mluví ve svém dopise k S. Bohdanovu a Pavlu Teterovi a vlastní obsah této instrukce — petice — jest autoritativním výrazem názorů a snah vůdců vojskových kruhů.⁴⁶⁾

⁴⁴⁾ Tamže, sv. X., str. 553.

⁴⁵⁾ Tamže, sv. X., str. 743.

⁴⁶⁾ N. J. Kostomarov při všech závažných omylech a meze-
rách, jichž se dopustil v otázce úmluv z r. 1654, správně nazývá 23 statí
ze 14. března »prosbou hetmana Bohdana Chmelnického k caru Alex.
Michajloviči«. (Boh. Chmelnickij, str. 560. Srv. též Karpov G., Pe-
regovory o prisojediněni Malorossiji k Velkoj Rossiji, Ž. M. N. P.

Moskevská vláda jsouc si vědoma důležitého významu, který mělo zmíněných 14 statí v jednání s vojskovými delegáty, neponechala ani jednoho bodu petice bez odpovědi. Nicméně touto odpovědí vyjednávání ještě skončeno nebylo.

Rozhodnutí »carského Veličenstva« o jednotlivých bodech »předložené instrukce hetmanovy«, bylo oficiálně poslům sděleno 19. března, v den, kdy od cara byli propuštěni. Avšak i potom zůstaly některé body ještě úplně nevyjasněny. Jest pravda, že pod většinou kozáckých statí byl napsán milostivý carský souhlas »gosudar ukazal i bojare prigovorili« (car rozkázal a bojaré souhlasili), aby bylo po jejich žádosti, nebo v prostší formě »car vyhověl jejich žádosti«, neb »budiž po jejich žádosti«. Avšak zůstaly ještě jiné statí, které částečně byly potvrzeny s jistými výhradami, částečně nedosáhly hned na poprvé definitivního rozhodnutí. V některých bodech bylo předepsáno, aby delegáti byli ještě tázáni (stať 10., 20. a 23.) a při jednom bodě, aby ještě odpověděli (stať 21.). S druhé strany jednotlivé carské resoluce vyvolávaly námitky u kozáckých delegátů. Vzhledem k průtahům v jednání, poslal Samuel Bohdanov se svými soudruhy 21. března bojarům nový soupis statí, který tentokráte byl zredigován na 11 bodů. O hetmanu Bohdanu Chmelnickém zmiňují se statí z 21. března v třetí osobě, což jest zřejmým důkazem toho, že statí byly zredigovány již v Moskvě od poslů záporožského vojska. Ve srovnání s předcházející písemnou peticí kozáckou bylo vynecháno ve statích z 21. března 8 bodů (1, 2, 3, 5, 6, 7, 13 a 17) a některé statí byly spojeny dohromady (stať 4, 15 a 16 v jednu; statí 8, 9, 10 a 11 ve dvě — II. a III.). Na všech 11 statí petice z 21. března byly dány znova carské resoluce, tentokráte již definitivní.

Vypuštění 8 statí z redakce 21. března neznamenal, že příslušné body petice ze 14. března t. j. původní instrukce Bohdana Chmelnického zůstaly bez odpovědi. Carské schválení jejich bylo již zapsáno pod statěmi ze 14. března a 19. sděleno kozáckým delegátům. Jestliže tedy v redakci z 21. března tyto statí byly vypuštěny, stalo se to z té příčiny, že obsah jejich a příslušné resoluce carovy byly pojaty do speciálních výsadních listin, které byly vydány kozáckým delegátům.

Konečná forma moskevské odpovědi na prosbu hetmanovu byla tedy velmi složitou. Odpovědi carovy na původní prosbu Bohdana Chmelnického byly pojaty do několika aktů za sebou jdoucích. Poslové, odjíždějící z Moskvy, měli v rukou 1. výsadní listinu záporožskému vojsku, 2. výsadní listinu šlechtě křesťanské víry, 3. stati, v nichž pod každou bylo napsáno carovo rozhodnutí, 4. carskou listinu o věnování čihirinského starostství k hetman-skému žezlu. Kromě toho hodnostáři delegace odváželi sebou několik listin menšího významu, mezi nimi i takové, které byly jim vydány osobně k jejich žádosti, t. j. carovy darovací listiny na statky.

Konečná forma moskevské odpovědi na hetmanovu prosbu plně odpovídala požadavkům, kterých si přáli representanti záporožského vojska. Jim bylo také přikázáno, aby vším způsobem od moskevské vlády žádali, aby jim byly vydány speciální listiny výsadní s visutými pečeti. Aby tento svůj požadavek zesílili, přinesli kozáčtí delegáti do Moskvy i vzory výsadních listin, jichž si žádali, a to privilegia polského krále Jana Kazimíra.

Kozácká vojsková »staršina« přikládala vůbec zvláštní význam výsadním listinám. V jejich očích sloužily tyto listiny jakožto základní garance nezměnitelnosti darovaných práv. Proto byly pojaty do výsadních listin body, které pro kozáctvo měly prvotřídní význam a které hned na poprvé byly bez výhrady carem potvrzeny.

Méně slavnostní forma — carské resoluce pod statěmi hetmanovými — byla zvolena pro ustanovení méně podstatná, nebo taková, která dala příčinu k jistým námitkám moskevské vlády.⁴⁷⁾

Výdejem dvou výsadních listin a statí Bohdana Chmelnického, opatřených carovými resolucemi, poslům záporožského vojska byly »rozmluvy« hetmanových poslů se zástupci moskevské centrální moci skončeny. Pro budoucnost zbývalo ještě vydati výsadní listiny maloruskému duchovenstvu, jak také bylo slíbeno, a provésti jednání s delegáty jednotlivých ukrajinských měst. Ovšem nastávající jednání moskevské vlády mohlo přinésti pouze některé doplňky k hlavním předpisům dvou základních výsadních listin a statí Bohdana Chmelnického. Právní postavení Ukrajiny v systému

⁴⁷⁾ K a r p o v, op. cit., Ž. M. N. P., r. 1871, kn. XII., str. 251, M j a k o t i n, op. cit., str. 30.

moskevského státu bylo těmito akty určeno s dostatečnou zřetelností.

Známy ukrajinský činitel M. Drahomanov podává ocenění aktů z r. 1654 praví, že nepovažuje státi Bohdana Chmelnického »za vrchol státní moudrosti«. Poznává, že »stati byly napsány kozáky, kteří mysli jenom na sebe...«. Stati, vypracované kozáky, zachovávaly starou nerovnost mezi ukrajinským obyvatelstvem... a »kozáci nechali rovněž bez povšimnutí nejvyšší samodržavné právo carovo nad zemí i poddanými«. ⁴⁸⁾

M. Drahomanov správně vystihl základní ráz aktů z r. 1654 — jejich politický a sociální konservativismus. Ve srovnání s tím, o čem bylo již jednáno v době perejeslavských úmluv vojskové kozácké »staršiny« s carskými delegáty, nepřinesly moskevské úmluvy principiálně nic nového.

Pouze znalost politických názorů kozáckých vůdců prvé poloviny 17. stol. může vysvětliti, jak se mohlo státi, že v aktech z r. 1654 může scházeti jasné rozpoznání té skutečnosti, že se jedná o poměr dvou politických jednotek, t. j. Ruska jakožto celku a Maloruska. ⁴⁹⁾ Principiální blízkost aktů z r. 1654 k tradičnímu programu kozáckých vůdců nepodléhá žádné pochybnosti. Tato blízkost dá se stopovati jak ve všech základních předpisech aktů z r. 1654, tak i v jejich předpokladech. Moskevský car vůči nově připojenému teritoriu stal se — jak již bylo nadhozeno v době perejeslavských úmluv — přímým následníkem polských králů. Úřad hetmanův tomu nepřekážel.

Právo moskevského panovníka volně nakládati bývalými královskými a panskými statky na Ukrajině a rovněž statky římských klášterů, jež jevílo se vojskové »staršině« v době úmluv v Perejeslavi s V. V. Buturlinem nesporným, nebylo podrobena ani v Moskvě žádným pochybnostem. Ještě v r. 1657 Pavel Tetera ujišťoval v Moskvě »dumné lidi«, že záporožské vojsko si přeje, »aby jenom Jeho carské Veličenstvo vládlo všemi městy a městečky, která jsou na území záporožského vojska«.

Práva moskevského panovníka k ukrajinským městům a městečkům dosáhla ještě zřetelnějšího výrazu. Sám hetman Bohdan

⁴⁸⁾ M. Drahomanov, Propaščij čas. (Lvovské vyd. 1909, str. 26—27, 30.)

⁴⁹⁾ V. E. Noldé, L'Oukraine, str. 34.

Chmelnický obrátil se k caru s prosbou, jak to již zamýšlel v Perejeslavi, aby mu potvrdil pro hetmanské žezlo čihirinské starostství a příslušná darovací carská listina byla mu, jak známo, skutečně poslána.⁵⁰⁾ Zároveň hetman vyjednával, aby vojskovému písaři, plukovníkům, vojskovým soudcům i jesaulům kromě jisté sumy peněz bylo darováno »pro živobytí« po mlýnu. Tato prosba rovněž byla uspokojena. Avšak hetman ani na tom nepřestal. Prostřednictvím svých poslů předložil caru Alexeji Michajloviči k potvrzení listiny na své osobní statky, které obdržel od polského krále — na městečka Medvědovku a Chabotin se vsí Kamenkou a na vsi Borky a Novoselky. Zároveň přednesli kozáčtí poslové ústně prosbu Bohdana Chmelnického, aby bylo darováno na věčné časy jemu i jeho potomkům město Hadjač. I těmto prosbám bylo carem vyhověno; zejména město Hadjač »se vším příslušenstvím« bylo darováno Bohdanu Chmelnickému a jeho potomkům darovací listinou z 27. března 1654. Zároveň delegáti záporožského vojska S. Bohdanov a Pavel Tetera prosili panovníka o privilegia »zlatými slovy napsaná« na pergameně: »mně soudci na městečko Starý Imglejev s poddanými a se všemi pozemky přínaležejícími a mně plukovníku na městečko Směluju rovněž s poddanými a se všemi pozemky k němu náležejícími«. Záporožští delegáti byli uspokojeni. Carské listiny vydaly prosebníkům žádaná městečka se sedláky a se všemi pozemky. Krátce na to vstoupili na tuto cestu, vyjednávati u moskevského panovníka o rozsáhlý pozemkový majetek se sedláky, téměř všichni representanti vojskové »staršiny«. Zejména velikou vytrvalost projevil v tom směru vojskový písař I. Vyhovský, jenž důkladně uváděl ve skutečnost svoji připověď, kterou učinil ještě v Perejeslavi, že má v úmyslu jednati u cara, aby mu byl zachován všecken jeho starý majetek a darovány ještě nové statky.

Takovým způsobem z iniciativy samotných náčelníků kozáckého vojska v tak vážné otázce, jako bylo rozdělování pozemkového majetku, car celé Rusi stal se bezprostředně po připojení Ukrajiny pokračovatelem staré praxe polských králů. Na souvislost carského věnování s praxí polské epochy poukazovali i sami žadatelé, říkajíce, že prosí o darování statků podle obyčeje, »jehož se v dotyčných krajích šetří«.

⁵⁰⁾ Akty jur. zap. Rusi, sv. X., str. 496—497.

V důsledku četných proseb a štědrého rozdávání byla v krátkém čase nemalá část Maloruska rozdána carskými listinami do soukromého vlastnictví, při čemž rozdávaly se netoliko vesnice a městečka, nýbrž i veliká města.⁵¹⁾

Vojsková »staršina« nebyla samotna co do svých proseb k carovi o pozemkový majetek. Již r. 1654 poslové kijevského metropolitů a klášterní vrchnosti prosily moskevského panovníka, aby potvrdil klášterům jejich dřívější majetek a aby jim daroval nové osídlené pozemky. Podle slov zástupců Pustinno-Nikolského kláštera, neměl car ničeho proti tomu, aby klášteru věnoval žádanou půdu, avšak připomněl, že »bez povolení carského Veličenstva nesmí klášter nově nabýti půdy«. V Moskvě rozhodli tenkrát počkati s tím, aby klášterům byly věnovány nové pozemky a omezili se jen na to, že metropolitovi a klášterům byla potvrzena práva pouze na ty statky, které jim již dříve náležely.⁵²⁾

Rozdílání statků jednotlivým osobám a institucím od panovníka a rovněž rozdávání poddaných do soukromého vlastnictví nebylo ničím jiným, než částečným projevem rozsáhlých bezprostředních práv moskevského panovníka vůči maloruskému obyvatelstvu.

I hetman Bohdan Chmelnický i »staršina« jeho okolí uznávali, že nejen jednotlivé osoby, nýbrž i rozličné maloruské stavy a města mají právo přímo se obracet k carovi se svými tužbami. Sám hetman druhdy v podobných případech přijímal na sebe úkol prostředkovati před carem jménem těch neb druhých společenských tříd. Takové hetmanovo prostředkování má svoji dlouhou vlastní tradici. Již »starší« záporožského vojska vystupovali časem před polskými králi jakožto prostředníci za práva občanů, zejména za práva duchovenstva, třebaž v té době nemohlo býti vůbec řeči o tom, že by kozácká administrace znamenala třebaž jen slabou formu krajské moci. Pročež, jestliže »původní instrukce« Bohdana Chmelnického obsahovala v sobě rozkaz, daný kozáckým delegátům, aby se o metropolitovi zmínili, až budou »rozmlouvati« (stať 18), tedy rozkaz podobného druhu sám o sobě ještě nemůže charakterisovati rozsah moci hetmanovy vzhledem k maloruskému duchovenstvu. Poslední názor na poměr duchovenstva k moci hetmanské se vyhranil, jak známo, v době, kdy ukrajinské obyvatelstvo učinilo

⁵¹⁾ M j a k o t i n, op. cit., sv. I., seš. 1., str. 36.

⁵²⁾ Tamže, seš. 1., str. 75—77.

poddanskou přísahu moskevskému panovníku. Tehdy metropolita Sylvestr Kossov prohlásil, že on i duchovenstvo nejsou závislími na žádné jiné moci.

V každém případě, byť bylo hetmanem prostředkováno, carovy výsadní listiny byly vydávány nikoliv na jméno hetmanovo, nýbrž bezprostředně na jméno příslušných stavů a měst. Výsadní listina šlechtě, jež byla vydána na prosbu hetmanovu a odevzdána kozáckým delegátům, obrací se s milostivým carským nařízením bezprostředně k stavu šlechtickému. »My veliký panovník šlechtě, která přebývá v otčině našeho carského Veličenstva v Malorusku, jsme rozkázali, aby byla pod vznešenou ochranou Našeho carského Veličenstva . . .« Rovněž při vydávání carských výsadních listin městům a duchovenstvu, neměla čistě prostředkující role hetmanova téměř žádného významu pro vymezení příslušných práv a privilegií. V r. 1654 obdržela některá maloruská města carské výsadní listiny po detailním prozkoumání žádostí bezprostředně moskevskými bojarý a zvláštními městskými delegáty, kteří přijeli do Moskvy se svými pokornými prosbami. Téhož roku byly dány jednotlivé výsadní listiny i duchovenstvu, které vstoupilo do bezprostředního styku s moskevskou vládou.

Moc panovníka moskevského nad Ukrajinou nepřestávala na výše uvedených právech, nýbrž šla podstatně dále. Akty z r. 1654 ve smyslu perejeslavských úmluv odevzdávaly se důchody Maloruska do carské pokladny. Tento stav věci byl hned od počátku pevně ustanoven v petici Bohdana Chmelnického a potvrzen resolucí moskevského panovníka. Rozpory v této otázce existovaly mezi oběma stranami pouze v tom, jakými způsoby mají být městské důchody vybírány. »V městech« — prostředkuje hetman — »buďtež úředníci z našich lidí k tomu vybírání, kteří jsou k tomu schopni a kteří budou povinni spravovati poddané Tvého carského Veličenstva a odváděti náležité důchody správně do pokladny Tvého carského Veličenstva«. (Stať 4, 15.) Na tuto prosbu hetmanovu rozhodl car se souhlasem bojarů, »aby bylo po jeho prosbě, aby úředníci, voitové, purkmistři, radní páni, kmeti (lavníci) sbírali peněžité, obilní a j. dávky pro panovníka a odevzdávali je do carovy pokladny těm lidem, které za tím účelem panovník pošle; posledním lidem pak přísluší dozírati nad výběřčími daní, aby si počínali správně«. Tudíž moskevský panovník vyslovuje souhlas, aby důchody byly vybírány místními výběřčími, postavil zároveň

jejich působnost pod dohled orgánů moskevských. Tímto rozhodnutím byly původní předpoklady Bohdana Chmelnického závažně omezeny a otvíralo se pole pro bezprostřední administrativní působnost zástupců moskevské ústřední moci.

Již v květnu r. 1654 moskevská vláda ustanovila zvláštní osoby, aby provedly soupis maloruských důchodů a sestavily v tom směru příslušnou instrukci pro stolníka Lodiženského. Na prosbu hetmanovu, jenž poukázal k tomu, že v době války jest těžko zabývat se soupisem a vybíráním důchodů a že bude možno věc tu provésti po skončení vojny, bylo vysláni Lodiženského na čas odloženo.

Podle přesného smyslu aktů z r. 1654 podléhaly bezprostřednímu rozhodování moskevské moci v nově připojeném kraji i jednotlivé podstatné otázky běžné administrativy.

Práva v oboru běžné administrativy byla v těsné souvislosti s otázkou pobytu moskevských vojevodů a moskevských úředních osob na teritoriu Ukrajiny. Pro moskevského člověka sedmnáctého věku prostá představa o poddanství velikému caru nutně splývala s myšlenkou, že jest nutno podrobiti se moskevským vojevodům.

V době perejeslavských úmluv kozácké »staršiny« s bojarinem V. V. Buturlinem obě strany si představovaly jakožto věc samozřejmou, že carští vojevodové budou posláni na Ukrajinu a že těmto vojevodům budou náležeti v záležitostech městských jistá administrativní práva. »Původní instrukce« hetmana Bohdana Chmelnického dotýkají se této otázky pouze mimochodem, když se mluví, čeho moskevští vojvodové, nacházející se na Ukrajině, podle názoru vojskové »staršiny« dělati nesmějí. Hetmanská petice uvádí, aby »ani vojvoda, ani bojarin, ani stolník nevstupovali do vojskových soudů (stať 1.), dále aby ani na jediného vojvodu nebyl vkládán úkol vybírat daně a důchody«. (Stať 15.) »Poslanci naši« — pokračuje hetman — »za tím účelem mají vyjednávat, aby přichozí vojevoda nesměl rušiti stará práva, ani činiti vlastní opatření, která by vzbuzovala velikou nevoli, poněvadž lid cizímu právu nemůže rychle zvyknouti a obtíže takové by nemohl nésti«. (Stať 16.) Jak vidno z těchto statí, jest poměr Bohdana Chmelnického k carským vojevodům nesporně poněkud opatrný, avšak nicméně on nepovažuje pro sebe možným přímo jednati před carem, aby svých vojevodů — administrátorů — na Ukrajinu neposílal. Hetman se pouze pokouší omeziti kompetenci moskevských vojevodů, vychá-

zeje prostě z předpokladu, že carští vojvodové na Ukrajině skutečně budou.

Poměrně brzo po moskevských úmluvách byly obě strany nuceny konkrétněji přistoupiti k otázce vojvodů. Vysvětlení, které při tom bylo dáno o právu moskevského panovníka míti svoje vojvody v maloruských městech, potvrzuje, že jak od hetmana, tak i moskevskou vládou hned od počátku připojení Ukrajiny k Moskvě byla tato otázka rozhodnuta principiálně v kladném smyslu.

R. 1657 obdržel okolničí Buturlin příkaz, aby připomněl Bohdanu Chmelnickému, že v březnu r. 1654 se Samuelem Bohdanovem a P. Teterou bylo ujednáno, že carští vojvodové budou vysláni do větších měst — Kijeva, Černihova, Perejeslavi a Něžina — a že jim a rovněž jejich splnomocněným osobám budou odevzdávány daně, vybrané domácimi lidmi. Bohdan Chmelnický toto ujednání nepopíral, avšak odvolává se na perejeslavské úmluvy, tvrdil, že se předpokládalo vyslati vojevodu pouze do Kijeva. »Neměl prý vůbec myšlenky — pravil hetman — že by jeho carské Veličenstvo rozkázalo, aby ve větších městech Černihově, Perejeslavi a Něžině byli carští vojvodové a aby sebrané daně jim byly odváděny. V traktátech s bojarinem V. V. Buturlinem a jeho druhy prý se shodli na tom, aby vojvodové byli pouze v Kijevě«. Právo carovo, míti na teritoriu Ukrajiny vojvodské orgány se nepopíralo tudíž ani samotným hetmanem, nýbrž rozpor se týkal pouze počtu vojvodů.

Jestliže bylo tvrzení hetmanovo, že se smluvil o vyslání carského vojvody pouze do Kijeva, plně neočekávaným pro moskevskou vládu, přece jeho dodatečný poukaz nesouhlasil s přesným smyslem aktů z r. 1654, že nikdy nebylo předpokládáno, aby místní důchody byly odevzdávány moskevským vojvodům. Moskevští dvořané, vysílání na Ukrajinu, aby spisovali místní důchody a dozírali nad jejich výběrem, samozřejmě byli podřízeni místním carským vojvodům, jakožto vyšším zástupcům carské moci ve městech. Nebylo tudíž divu, že o odevzdání zmíněných místních daní mluvily netoliko prvé instrukce dané vojvodům, kteří byli posíláni do maloruských měst, nýbrž že i generální písař I. Vyhovský navrhl tento způsob již v Perejeslavi bojarinu V. V. Buturlinu.

Moskevská vláda nijak nepochybuje o svém právu míti své vojvody v ukrajinských městech, nemyslí od samého počátku připojení Ukrajiny k Moskvě omezovati funkce svých vojvodů. Ani zástupci jednotlivých vrstev maloruského obyvatelstva na nějaké

jejich omezení nemyslí. V r. 1654 poslanci kijevského metropolitě a klášterních vrchností, vyjednávající před carem o věnování statků, současně jej prosili, aby osvobodil obyvatelstvo klášterních statků od vojvodského soudu. Na tuto prosbu přikazovala carská listina vojvodům: »Jestliže Vám někdo počne žalovati na jakékoliv domácí lidi metropolitě, na sluhy a sedláky pečerského kláštera a jiných klášterů, odesílejte je k metropolitovi a do klášterů, kam kdo jest soudem příslušný.«⁵³⁾ Takovým způsobem jak s hlediska zástupců maloruského duchovenstva, tak i moskevské vlády, náleží soudní funkce do příslušnosti carských vojvodů, kteří jsou posíláni na Ukrajinu, a osvobození od soudů vojvodů možno jest toliko formou carovy milosti.

Finanční a soudní funkce v moskevském státě tvořily hlavní obsah činnosti vojvodovy. Při takových podmínkách jest samozřejmo, že prvé příkazy carským vojvodům, kteří byli posíláni do maloruských měst, byly v mnoha případech shodnými s typickými moskevskými příkazy vojevodskými a maloruským vojvodům dávaly poměrně širokou plnou moc.

Instrukce, která byla vydána v dubnu r. 1658 bojarinu V. V. Šeremetěvu kromě detailních předpisů vykládá, že mají býti sbírány peněžité důchody i obilní, které se vybíraly za králů polských, dále že má býti učiněno opatření k jejich výběru, předpisuje rovněž kontrolu vojvodovi nad činností samého hetmana a kromě toho mu ukládá bezprostředně vyplniti určité administrativní rozkazy. Bojarinu se přikazovalo, »aby mluvil s hetmanem, plukovníky a setníky a s celým vojskem o počtu vojska záporožského, by učinili revisi a zařadili mezi registrované kozáky 60.000 mužů . . .«. Ještě výraznější rozkazy byly dány téhož měsíce r. 1658 vojvodům, kteří byli posíláni do čerkeských měst, zejména poltavskému vojvodovi A. P. Čirikovu. Kromě rozkazů čistě finančního rázu měl vojvoda vyšetřiti tajně v Poltavě a v městech poltavského pluku, jaké tam byly soudy za doby králů polských, jaké právo, jaké královské úřady, jaká byla jejich kompetence a všechny jiné zprávy i zvyklosti, jak si bylo počínáno za krále, podle jakých obyčejů nyní lid žije, zdali podle starých, či zdali plukovníci některé záležitosti a obyčeje nově zavedli.«⁵⁴⁾

⁵³⁾ Akty jur. záp. Rusi, sv. X., str. 764.

⁵⁴⁾ Tamže, sv. XV., str. 153.

Obsah vojvodských instrukcí z r. 1658 velmi určitě charakterisuje administrativní tendence moskevské vlády a zároveň též snahu nepřicházeti do rozporu s obsahem a smyslem aktů z roku 1654. V. A. M j a k o t i n měl všechny důvody spatřovati v instrukcích z r. 1658 kroky, směřující k tomu, aby podmínky sjednané v r. 1654 staly se skutečností.⁵⁵⁾

Sám hetman ve své petici obrací se nejednou k caru s prosbou, aby chránil práva i svobody, »jak tomu za králů polských bývalo« (stať 5.), aby nerušil starých řádů (stať 16.) a dřívějších obyčejů. Stavovská privilegia, daná záporožskému vojsku a šlechtě, byla rovněž udělena se zřetelem »na jejich dřívější práva a privileje, které jim byly dány od králů polských a velikých knížat litevských«.

Okolnost, že bylo v zemi ponecháno dříve platné polské právo, musela míti přirozený důsledek, že byla uznána nejen základní práva a privileje jednotlivých stavů a měst, nýbrž že s druhé strany byla zachována jistá práva představitelům centrální moci.

Moskevský panovník vůči Malorusku vystupuje od chvíle jejího připojení jakožto majitel svrchované moci, která měla roli pojícího elementu mezi různými vrstvami tamního obyvatelstva. Rozličné orgány mocenské, které byly vytvořeny akty z r. 1654 na Ukrajině, měly bez výjimky stavovský nebo korporativní charakter a sloužily pouze určité vrstvě obyvatelstva a pro určité záležitosti.

Po té stránce nečinil výjimky ani úřad hetmanův a kozácká administrace. Výsadní listiny a carské resoluce o člancích Bohdana Chmelnického pouze rozšiřovaly a »uštěďovaly« práva a stavovské svobody kozáků, které jim byly darovány od knížat a králů polských, avšak neměnily úřad hetmanův a kozáckou administraci v místní moc zemskou. Vycházeje vstříc požadavkům vojskové »staršiny«, přiznal car bez jakýchkoliv námitek kozákům právo voliti si své vojskové náčelníky. Vyhověl i požadavku Bohdana Chmelnického, »aby vojsko záporožské samo ze sebe si volilo hetmana a volbu oznámilo carskému Veličenstvu«. Při volbách nového hetmana rovněž se nepředpokládá moskevskou vládou, aby zvolená osoba byla potvrzena; Moskva se spokojuje pouze ohláškou o vykonaných volbách a vykonáním přísahy moskevskému panov-

⁵⁵⁾ Op. cit., sv. I., seš. I, str. 45.

niku novým hetmanem. Záporožské vojsko obdrželo i právo voliti si své vlastní soudce.

Nedotknutelnost kozáckého majetku i všech požitků zároveň s tím, aby byly ponechány kozáckým vdovám a dětem, se rovněž moskevskou vládou potvrzuje. Počet záporožského vojska na prosbu hetmanovu ustanovuje se na 60.000 osob, t. j. dostupuje té číslíce, jaké oficiálně nikdy nedostoupil.

Otázka odměny záporožskému vojsku tak lehce a rychle rozřešena nebyla. Hetman ke svému žezlu obdržel čihirinské starostství »se vším příslušenstvím«. Vojsková »staršina« obdržela podle hodnoty »na výživu« mlýny a ten neb onen počet zlatých. Avšak na otázku, aby všemu záporožskému vojsku dostalo se platu, moskevský panovník nedal hned kladné odpovědi. Teprve průběhem dalšího jednání bylo dosaženo jakéhosi kompromisu. Carská resoluce postavila otázku peněžitého platu kozáků do závislosti na tom, jak se vyřídí věc s místními důchody, jimiž měli se zabývat dvorjané, vyslaní za tím účelem do Maloruska. Do té doby, než by byl proveden soupis daní, byl poslán kozákům plat z moskevské pokladny; kromě toho obdržel v dubnu r. 1654 Bohdan Chmelnický předpis, aby »proti dřívějším obyčejům« vybral a odevzdal kozákům plat z místních prostředků.

Konečně potvrzovala výsadní listina vojsku záporožskému v obecné formě jeho dřívější práva a privileje, »jakéž jemu byly dány od králů polských a velikých knížat litevských«.

Bohdan Chmelnický zvláště setrval na stavovském charakteru kozáckých práv a privilejí. Vyjednával, by děti (kozácké) měly takové svobody, jako jejich otcové a předkové (stat 7). Nejrozhodnějším způsobem se prohlašuje proto, aby mezi kozáky a jinými stavy byl vyhraněn řádný rozdíl. »Kdo jest kozákem« — praví hetmanská petice — »ten bude míti kozáckou svobodu, a kdo jest sedlákem, obdělávajícím půdu, ten bude obvyklou povinnost jeho carskému Veličenstvu plniti jako předtím.« (Stat 17.)

Kozáčtí vůdcové dostávají od moskevské vlády zejména to, oč sami úsilovně žádají. Úřad hetmanův zůstává podle přesného smyslu aktů z r. 1654, výlučně vojenskou institucí a všechny změny v právním postavení kozáků směřují k rozšíření jejich stavovských privilejí a k zvýšení čísla kozáckého registru. Ve srovnání s polskou dobou nepřinášejí akty z r. 1654 nic principi-

piálně nového v tomto směru; výjimkou bylo pouze právo diplomatických styků, jež bylo hetmanu přiznáno.

Bohdan Chmelnický vyjednával, aby mu bylo dovoleno přijmáti vyslance z cizích zemí, kteří již odedávna k vojsku záporožskému přicházejí a aby to jeho carskému Veličenstvu v odpor nebylo; co by pak směřovalo proti jeho carskému Veličenstvu, o tom mu měla býti podána zpráva (stať 14). Moskevský panovník souhlasil s tím, aby hetmanovi bylo ponecháno právo diplomatických styků, avšak toto právo omezil řadou závažných výhrad. Panovník nařídil se souhlasem bojarů, aby hetman psal do Moskvy i v tom případě, když cizí poslové k němu přicházejí »s dobrými věcmi«, posly pak, kteří přicházejí »se špatnými věcmi«, aby zadržel a nepropouštěl bez panovníkova rozhodnutí. Zároveň bylo dáno hetmanovi nařízení, aby s tureckým sultánem a s polským králem diplomatických styků neměl. Takovým omezením bylo kladeno právo hetmanovo na diplomatické styky v praxi do velmi úzkého rámce, jenž vylučoval možnost vésti samostatně zahraniční záležitosti. Rozhodující hlas ve všech podstatných otázkách náležel caru. Rovněž akty z r. 1654 vůbec nepředvíдалy ničeho o právu hetmana vysíláti vlastním jménem posly do cizích zemí. Hetman o takovém právu rovněž nevyjednával.

Obraceje se k caru s prosbou »předně račiž Tvoje carské Veličenstvo potvrditi práva a svobody našeho vojska«, promlouvá Bohdan Chmelnický před ostatními stavovskými třídami o šlechtě. »Šlechta« — prosí on — »která se nachází v Malorusku a učinila tobě přísahu podle příkazu Kristova, budiž při svých šlechtických svobodách ponechána, budiž jí dovoleno mezi sebou voliti starší na soudní hodnosti a svoje statky nechť podrží jako za králů polských bývalo... Soudy zemské a městské buďtež spravovány těmi úředníky, které oni sami si dobrovolně zvolí, jakož bylo před tím.« (Stať 3.) Jednání hetmanovo o pravoslavné šlechtě bylo carem plně uspokojeno. Výsadní listina pravoslavné šlechtě dovoľovala jí pobývati »pod vznešenou ochranou jeho carského Veličenstva při dřívějších právech a privilejiích, která jim byla dána od králů polských« a nařizovala, aby »zmněné šlechtické svobody v ničem rušeny nebyly, by šlechtici směli si voliti ze sebe samých starší na úřady soudní, zemské i městské, aby vládli svým majetkem a soudili se mezi sebou po svém vlastním právu«. Čistě třídní ráz privileji daných šlechtě jest úplně zřejmý.

Městské obyvatelstvo obdrželo rovněž svoje zvláštní zřízení. Hetman vyjednával u cara o tom, aby »v městech úředníci z našich lidí... byli voleni k té hodnosti, kterou budou museti jakožto poddaní Tvého carského Veličenstva spravovati a důchody, náležející do pokladny Tvého carského Veličenstva řádně odváděti«. (Stat 15.) Car odpovídaje k tomu, tehdy v obecné formě souhlasil, aby v městech »byli úředníci, vojtové, purkmistři, městští radové a přisedící«. Avšak podrobné určení práv a svobod bylo dáno městům moskevským carem poněkud později, když přijeli do Moskvy delegáti z rozličných maloruských měst a když s nimi byla podrobně projednána privilegia, kterých si žádali. Městům bylo tehdy potvrzeno jejich staré magdeburské právo, jehož užívala v době polského panství.

Pokud se týče práv maloruského duchovenstva, dal hetman svým delegátům »ústní instrukci«. Odpovídaje na tuto ústní instrukci car rozhodl se souhlasem bojarů »dāti metropolitovi darovací listinu na jeho statky, kterými doposud vládne«. (Stat 18.) Avšak ve skutečnosti příslušné výsadní listiny byly vydány maloruskému duchovenstvu teprve až potom, když v r. 1654 přijeli do Moskvy delegáti kijevského metropolity a klášterů a obrátili se se svými prosbami přímo k moskevskému panovníku.

Zůstala ještě jedna početná třída obyvatelstva — maloruský lid selský. Nicméně Bohdan Chmelnický jsa věren svému původnímu programu nepovažoval za nutné vyjednávat, aby právní postavení sedláků se změnilo. Naopak ve svém sdělení k moskevskému caru hetman trvá na tom, aby »kdo jest sedlákem, ten aby obvyklou svou povinnost k jeho carskému Veličenstvu plnil jako předtím«. Prosby, které se nahrnuly k carovi od kozácké »staršiny«, aby jim daroval osazené statky »s poddanými a se vším příslušenstvím«, byly pouze výrazem názoru, jenž byl sledován kozáckými vůdci již od dob polské vlády, že »kozák má býti kozákem a mužik mužikem«.

Staré stavovské rozdělení se prostě udrželo. Šlechtická privilegia, která byla jednou z hlavních příčin národního povstání na Ukrajině, zůstala nedotknuta. V té době, kdy sedláci v procesu povstání dospěli k tomu, aby svrhli nevolnické jho, bylo jim ukládáno nenáviděné »obvyklé poddanství«. Nejpodstatnější rozdíly ve srovnání s dřívějším společenským zřízením byly podle aktů z roku

1654 dovedeny pouze k rozšíření stavovských práv a svobod kozáctva.

Politické postavení Ukrajiny v moskevském státě stalo se podle aktů z r. 1654 v základě týmž, jakým bylo v polském státě. Kozáčtí vůdcové obecně a v celku obdrželi v r. 1654 zejména to, oč se snažili: k moskevskému státu byla připojena rozsáhlá země, na tomto území zůstalo dříve platné právo, jednotlivé maloruské stavy obdržely více nebo méně rozsáhlá privilegia, avšak dále v otázkách místních svobod akty r. 1654 nešly. Jestliže za polské doby byla Ukrajina prostou částí polského státu, takovou částí měla zůstati podle aktů z r. 1654 i v rámci moskevského státu: byla do něho inkorporována jako provincie.

Samo připojení Maloruska k moskevskému státu již od chvíle perejeslavské rady bylo míněno oběma stranami jako věčné. Věčný charakter připojení byl znova zdůrazněn akty z r. 1654. Typická po té stránce výsadní listina záporožskému vojsku mluví, že »oni budou sloužiti jeho carskému Veličenstvu na věky« i že vojsko záporožské »přísahu nám, velikému jich panovníku a našim dětem i následníkům, na věčné poddanství učinilo«.

Akty z r. 1654 nejenom prohlásily věčný ráz připojení Maloruska k moskevskému státu, nýbrž zároveň s tím i ustanovovaly nezměnitelnost práv a privilegií, daných jednotlivým stavům. Již v Perejeslavi carský posel, bojarin V. V. Buturlin, rozhodně prohlásil kozácké »staršine«, že slovo panovníka jest »nezměnitelno«. Se své strany Bohdan Chmelnický obraceje se k caru se svou prosbou, žádal o udělení svobod »na pergamenu s visutými pečeti...«, aby to bylo na věky nezměnitelno«. (Stať 17.) Jest pravda, že při každé změně v osobě hetmana »punkty« se nově potvrzovaly moskevským panovníkem. Avšak v tomto faktu nelze spatřovati popírání nezměnitelného charakteru jednou daných práv. Právní nazírání té doby vyžadovalo nového potvrzení výsadních listin při každé závažné změně vnějšího rázu. Takovou byla starodávná praxe moskevského státu a témuž stavu věci přiučila kozácké vůdce i praxe polského státu. Nezměnitelnost práv a svobod darovaných akty z r. 1654, kromě poukazu v nich samých, že jsou dány na »věčné časy«, byla garantována ještě jednou okolností. Základní právní forma aktů z r. 1654 jest nespornou. Jest to carova výsada, která následovala za nějaký čas potom, když na perejeslavské radě bylo ujednáváno bezpodmínečné a bez-

výhradné připojení se k moskevskému státu. Úvodní část carské listiny vojsku záporožskému, typická pro všechny akty z roku 1654, praví: My, veliký panovník, naše carské Veličenstvo, jsme poddaného našeho Bohdana Chmelnického... milostí obdařovali«. Avšak carským výsadním listinám a carským resolucím na prosby Bohdana Chmelnického předcházely úmluvy mezi zástupci hetmana a moskevskou vládou. Obsah aktů z r. 1654 byl tudíž fakticky vypracován v konečné formě v důsledku souhlasu dvou stran. Tato faktická okolnost dávala v daném případě carské »milosti« poněkud odchylnější charakter ve srovnání s výsadními listinami obyčejného typu.

Kozáčtí vůdcové od dob polského panství přivykli si považovati královská privilegia a sněmovní ordinace, jestliže jim předcházely úmluvy mezi kozáckými a polskými zástupci, za akty smluvního rázu. Již v lednu r. 1654 v Perejeslavi připomínala vojsková »staršina« v romluvě s carským poslem, že »u nich bývaly smlouvy s králem i pány rady«. Pročež Bohdan Chmelnický zcela důsledně se svého stanoviska mluvil s moskevskou vládou o svých »traktátech« s bojarinem jeho carského Veličenstva V. V. Buturlinem. S druhé strany i pro Moskvu značila jednou již vžitá forma více, než prostý fakt. Proto i při dalším potvrzování »punktů« ještě v XVIII. věku předcházely jejich konečnému obsahu úmluvy se zástupci hetmanského úřadu. Moskevská vláda přiznávala tím pro sebe jaksi nemožným měnití svojí jednostrannou vůlí obsah »punktů« jednou již povolených. K momentu darovacímu přidružil se takovým způsobem v očích obou stran do jisté míry i prvek smluvní.

Kombinace výsady se smlouvou,⁵⁶⁾ tak málo vlastní tehdejšímu právnímu nazírání i obvyklá pro epochu stavovského státu, dávala přirozeně aktům z r. 1654 zvláštní právní sílu. Jich jednostranné porušení, přičic se právnímu nazírání doby, jevilo by se jako porušení práva uvnitř státu, třeba by i nezrušilo sám akt o připojení k moskevskému státu, poněvadž připojení toto stalo se v Perejeslavi v bezvýhradné formě.

Další chod událostí ovšem velmi brzy ukázal veškeru chybnost přesvědčení obou stran o nezměnitelnosti práv a svobod, jež byly dány akty z r. 1654. V březnu r. 1654 v Moskvě dostaly sankce

⁵⁶⁾ Srv. N o l d e, op. cit., str. 13--19.

základní principy sociálního a politického programu kozáckých vůdců. Moskevská vláda neměla důvodů domnívati se, že tradiční kozácký program z r. 1654 beznadějně sestaral. Carské výsadní listiny a carské resoluce na články Bohdana Chmelnického, jež velmi přesně napodobily polský vzor, který byl moskevské vládě předložen, kráčely po cestě, kterou ukazoval politický a sociální konservatismus kozáckých vůdců.

Akty z r. 1654, jež byly sestaveny bez ohledu k faktickým rádům a poměrům, které vznikly na Ukrajině od doby, kdy povstání Bohdana Chmelnického nabylo úspěchu, ukázaly se naprosto neživotnými ve svých hlavních částech již v době jejich potvrzení.

Kapitola 5.

Závěr.

V. A. Mjakotin dokázal dokumentárně ve své knize o sociálních dějinách Ukrajiny v XVII.-XVIII. věku,⁵⁷⁾ že při prvých pokusech uvést v život právní normy, které byly ustanoveny akty z r. 1654, ukázala se nemožnost plně jich použití v praxi.

Vnitřní život a vnitřní řády Ukrajiny XVII. věku zůstaly fakticky pro moskevskou vládu neproniknutelnými. Hetmanský úřad s hetmanem v čele zastíňoval moskevského panovníka. Chtěla-li moskevská vláda působiti tak neb jinak na vnitřní ukrajinské poměry, musela se vzdáti bezprostředního zasahování a jednati prostřednictvím hetmana. Tím ovšem se úplně měnilo postavení Ukrajiny v rámci moskevského státu. Malorusko přestávalo býti pouze geografickým termínem a nabývalo významu zvláštní teritoriální jednotky právní a hetman znamenal symbol ukrajinské autonomie.

Neshody mezi oběma stranami počaly ještě za života Bohdana Chmelnického. Ovšem, veliký životní pokus hetmanův a jeho vynikající autorita, které požíval mezi vojskovou »starsinou«, bránily, aby tyto neshody vzrostly v otevřený konflikt neb dokonce ve vojenskou srážku. Ještě nedlouho před svojí smrtí odpovídaje k dotazu švédského vyslance, prohlásil Bohdan Chmelnický s velikou rozhodností svému hostu, že nikdy »neobnaší meč na své nové přátele«, byť docházelo k sebe větším rozporům.

⁵⁷⁾ V. A. M j a k o t i n, op. cit., str. 51.

Při nástupcích Bohdana Chmelnického věci dopadaly jinak. Moskevská vláda netoliko vystupovala energicky proti každému pokusu na odtržení Maloruska, nýbrž činila opatření, aby moc hetmanova byla omezena a tím aby byla Ukrajina přivedena fakticky do větší závislosti na Moskvě. Za tím účelem moskevská vláda systematicky zaváděla v obsahu nově potvrzovaných »punktů« vážné změny a opravy. Důsledkem těchto oprav již v 70tých a 80tých letech XVII. věku bylo hetmanovi odňato právo diplomatických styků, omezena jeho moc nad kozáckou »staršinou« a volba jeho byla učiněna závislou úplně na Moskvě.

Když moskevská vláda konečně se smířila s tím, že domácí maloruské poměry jsou jí neproniknutelnými a zřekla se i toho, aby jí byly odváděny do pokladny místní důchody a aby vysílala carské vojevody do ukrajinských měst, byla moc hetmanova již tehdy tak omezena a závislá na Moskvě, že neměla vůbec žádných příznaků moci státního rázu. Tím, že moskevská vláda vzdala se toho, by bezprostředně vedla maloruské záležitosti, stala se sice Ukrajina netoliko fakticky, nýbrž i právně jediným celkem. Nicméně tento celek se svými vlastními orgány mocenskými nebyl státním tělesem, nýbrž byl autonomní provincií moskevského státu. Princip inkorporace, jenž kdysi byl prohlášen akty z r. 1654, zůstal nezměnitelným.

Příchylnost kozácké »staršiny« k obvyklým formám polského společenského i státního života bránila moskevské vládě upravit podmínky připojení Ukrajiny tím způsobem, který by skutečně mohl býti ne-li »věčným«, tedy aspoň »určitým« a na dlouhou dobu. Vůdcové kozácké politiky postavili v r. 1654 jimi oblíbená »práva a svobody«, za které »prolévali krev jich otcové i děti«, jen na vratký základ, podléhající chodu událostí.

LITERATURA.

Část všeobecná.

Posledních padesát let české práce dějepisné. Soubor zpráv Jaroslava Golla o české literatuře historické, vydaných v »Revue Historique« v letech 1878—1906 a souhrnná zpráva Josefa Šusty za léta 1905—1924. — V Praze 1926. Nákl. Historického Klubu. 8°. Stran 212. Kč 30.—.